

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za književnosti naroda Bosne i Hercegovine

Romani Liber memorabilium, Nestali u stoljeću i Ulazeći u Varcar Ivana Lovrenovića

Završni magistarski rad

STUDENTICA:

Merima Šabanović

MENTOR:

prof.dr. Enver Kazaz

Sarajevo, 2021.

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Odsjek za književnosti naroda Bosne i Hercegovine

Merima Šabanović

Br. indeksa: 3205/2019, redovna studentica

Romani Liber memorabilium, Nestali u stoljeću i Ulazeći u Varcar Ivana Lovrenovića

Završni magistarski rad

OBLAST: Hrvatska književnost

STUDENTICA:

Merima Šabanović

MENTOR:

prof. dr. Enver Kazaz

Sarajevo, 2021.

SADRŽAJ

UVOD.....	1
1. INTERPRETACIJA ROMANA <i>LIBER MEMORABILIUM</i>	5
1.1. Autobiografski elementi romana	5
1.2. Postmodernistički elementi romana	11
1.3. Društveni i povijesni kontekst priče.....	14
1.4. Kulturalni kontekst priče.....	24
1.5. Idejni sistem priče.....	29
2. INTERPRETACIJA ROMANA <i>NESTALI U STOLJEĆU</i>	30
2.1. Autobiografski elementi romana	30
2.2. Postmodernistički elementi romana	34
2.3. Društveni i povijesni kontekst priče.....	36
2.4. Slika franjevacu u romanu	45
2.5. Idejni sistem priče.....	51
3. INTERPRETACIJA ROMANA <i>ULAZEĆI U VARCAR</i>	50
3.1 Narativna struktura i kompozicija romana	50
3.2. Semantički potencijali priče i njena etika.....	52
3.3. Katarza u pokušaju obnavljanja zavičaja	65
3.4. Idejni sistem priče.....	67
ZAKLJUČAK.....	68
IZVORI I LITERATURA	71

UVOD

Tema završnog rada *Romani Liber memorabilium, Nestali u stoljeću i Ulazeći u Varcar Ivana Lovrenovića* podrazumijeva detaljnu interpretaciju svakog romana pojedinačno. Osnovu interpretacije čini književnoteorijski okvir, koji je u ovom slučaju primarno usmjeren ka traganju za kompozicionom strukturom, pozicijom naratora, autobiografskim uplivima i postmodernističkim elementima, kao odjecima književno aktuelne epohe pisanja. Neodvojivo od teksta posmatraju se i historijski kontekst pripovijedno aktuelnog vremena, sistemi mišljenja i politička angažiranost, koji otkrivaju motive, za nastanak priče. Neobični načini nastanka djela pozicioniraju autora u red postmodernista koji smatraju da prošlost postoji samo u sačuvanim tekstovima, odnosno da je tekstualno posredovana i da je stoga moguće istraživati jedino uz pomoć tumačenja njenih tekstualnih tragova. Pridajući jednaku pažnju svim sačuvanim tekstovima iz jednoga vremena, kako književnim, tako i neknjiževnim, ova tri romana ostat će prepoznatljiva po sebi svojestvenoj hibridnoj kompoziciji. Stvarajući tzv. *poetiku kulture*, Lovrenović priznaje uključenost ideologije, diskurzivne prakse i jezika, kao glavnog mehanizma za razumijevanje i prijenos poruke, u priču, te tako otvara širok spektar interpretativnih pitanja. U dijalogu s prošlosti ostaje na strani liberalnih ideja individualne slobode, na strani pobune protiv svakog vida autokratske vlasti i na strani različitosti i neuobičajenosti kao temelja kulturalnog bogatstva. S pričama malih ljudi u centru pripovijednog svijeta, posebnu pažnju posvećuje djelovanju centara moći na diskurzivnu praksu aktuelnog vremena. Tako uspijeva povezati književnost i društveni život, pri čemu književnost nije samo produkt društvenog života, već i njegov bitan konstituent. Svojim pisanjem ne nameće nove ideje, već samo preispituje postojeće, ostavljajući čitaocima pravo na slobodan izbor i ličnu odluku.

Nastojat ćemo da pokažemo da *Liber memorabilium* nastaje fragmentarnim sklapanjem kućnih uspomena, spašenih iz ratnog plamena, '92. godine, na Grbavici, u Sarajevu. Uspomene nas odvođe pola vijeka ranije, u vrijeme Drugog svjetskog rata, čime se za sve vrijeme priče smjenjuju dva povijesno važna trenutka. Oba otkrivaju isto, destruktivnu moć nacionalne politike, procese obesmišljavanja izvornih kulturoloških vrijednosti i diskriminacijsku podijeljenost društva.

Osim toga, pokazat ćemo da politički okvir prati period od uspostave pa sve do pada komunističke vlasti u Bosni i Hercegovini. I uspostavu i pad obilježili su sukobi tri suprotstavljene nacije, od kojih su Srbi htjeli veliku sprsku državu, Hrvati veliku hrvatsku državu, dok su se Muslimani, u nemogućnosti trećeg izbora, nesretno priklanjali jednima ili drugima. U našoj interpretaciji ovog romana pokazat ćemo da otklon od takvih dešavanja Lovrenović gradi uvođenjem pojedinačnih likova, poput dida Matije, koji zauvijek protjeruje sina ustašu, odbija izdati prve komšije Srbe, smatrajući ih prijateljima, a vojnu službu zamjenjuje cjelodnevnom i iscrpnim radom u rudniku. Uz dida stoji stric Anđeo Jablanović, ljetopisac koji bilježi objektivno i transparentno, oštro odbijajući bilo kakve prijedloge politički nacionalnog manipuliranja nad historijskom istinom. Na kolektivnom planu, destruktivnim procesima nacionalnih politika, Lovrenović suprotstavlja slike prijeratnih kulturoloških riznica, poput Jajca i Varcara, s posebnim naglaskom na nekadašnje kulturološko bogatstvo i suživot u različitosti, kojih više nema. Interpretacija će se baviti i problemom kako se materijalističkim vrijednostima suprotstavljaju povijesno odabrani pojedinci, fra Matija Divković i fra Anđeo Zvizdović, koji otvoreno govore o crkvenoj zanemarenosti puka, nebrizi u procesima opismenjavanja i kultiviranja stanovništva, lažnim besjedama, pustim obećanjima i finansijskim bogaćenjima nad slabim i nejakim, zarobljenim u pustoj vjeri. Navedeni primjeri ukazuju na bitnu razliku između onoga što vjera suštinski jeste i načina na koji se ona službeno sprovodi u društvu. Pri tom ćemo dozivati i da romansijer sudbinu nestalog oca, kao osnovnu pripovijednu nit koja se provlači od prve do posljednje strane priče, preslikava na obične ljude, osuđene na etiketiranje po rasnoj, klasnoj i nacionalnoj osnovi, ali opet ne bez glasa pobune. Postavljajući dječaka za glavnog naratora, Lovrenović neposredno sugerira nužnost u prekidu šutnje i obnovi ranijih, humanističkih vrijednosti i pravila.

U interpretaciji romana *Nestali u stoljeću* dokazat ćemo da je omogućen bilježenjem udvojenog pripovjedačkog glasa, i da ide korak dalje u prepoznavaju mjesta humanističkih napuknuća svijeta 20. vijeka. Roman otkriva političke razloge vojnih sukoba, ostvarenih u prikriivenoj želji svake od tri bosanske nacije za teritorijalnom dominacijom i političkom moći. Pokazat ćemo kako se fokus s kolektivnog premješta se na pojedinačno i kako romansijer uzima bol za osnovnu životnu filozofiju.

Takvoj atmosferi straha i neizvjesnosti Lovrenović suprotstavlja pojedinačne ispovijesti, kojih je čitav niz, a koje zaustavljaju zlo i spriječavaju viktimizam, pokazujući moralnu ispraznost i zločinačku ćud sve tri nacionalističke ideologije i njihove vladajuće politike. Humanističkoj vrijednosti napisanog doprinosti etička ispravnost i direktnost u upiranju prsta prema onima koji su zlo činili, bez obzira na ime i pripadnost. U interpretaciji ćemo posebno naglasiti da u središtu etičke borbe jesu franjevci, fra Anđelović, fra Knežević, fra Petar, fra Markušić i fra Lastrić, kulturalni heroji borbe za samostalnost, slobodu, pravdu i civilizirano uređenje života u Bosni i Hercegovini, za sve ljude, bez obzira na vjersku orijentaciju, nacionalnu pripadnost ili kulturološku simpatiju. Pokušat ćemo dokazati da *Nestali* u kompozicionom smislu predstavlja nastavak *Liber memorabiliuma*, a u idejnom nužnost u borbi protiv zla u historiji koje ne prolazi. Pripovjedni svijet ostaje isti kao i u *Liberu*, uz nekoliko novih detalja koji pojačavaju potrebu borbe protiv zla u historiji.

U interpretaciji romana *Ulazeći u Varcar* poći ćemo od teze da je to ritmizirana proza s fokusom na ratom izmijenjenom zavičaju. Oduzimanjem prava na zavičaj ostaju osjećaji nepripadanja, nesnalaženja i izgubljenosti običnog čovjeka u nesigurnom vremenu. Da bi preživio nanese zlo i bol koja ne prolazi, Lovrenović priliku za obnovu zavičajne snage vidi u pisanju, kao vidu stvaralačkog djelovanja. Poseban fokus je na ponovnom literarnom zidanju zavičajne kuće i buđenju davno utišanih glasova bliskih i dragih lica. Sjećanja su vrijedni samo oni dobri, fratri, bake i komšije, koji su branili zlo, a nalagali dobro. Sva bol je u prekinutim životima, zaustavljenim odrastanjima i oduzetim snovima. Nastavak priče u ovom obliku bio je nužan da bi se na najobičnijim primjerima malih života pokazala sva nesreća zla u historiji. Sve što se uspjelo sačuvati, ostalo je u nekim poluizgrađenim, nedovršenim, tek započetim oblicima, bez, ili s vrlo malo mogućnosti, za ponovni rast. Pokušat ćemo dokazati da je ovakva naracija poslužila i kao akumulacija svega negativnog što je pripovjedač, ili na širem planu, obični čovjek 20. vijeka, za sebe vezao i u sebe utkao kao okidač za novi početak i nadu za sretniji svršetak.

Naša osnovna hipoteza je da je načelno uzeto riječ o književnoj trijadi društvene drame 20. vijeka, uokvirene Drugim svjetskim i posljednjim ratom u Bosni i Hercegovini, uz pokoju reminiscenciju na Prvi svjetski rat. Nacionalno politički nametnutim istinama suprotstavljene su lične ispovijesti malih ljudi, čime je priča postala novopovijesna, odnosno konkurirala projektovanim istinama.

Iz takve hipoteze proizilazi da su u romanima zvaničnim istinama suprotstavljene isповijesti malih ljudi, čime je priča postala novopovijesna, odnosno konkurirala je nacionalno politički projektovanim istinama. Ne dozvolivši ratu da do kraja oduzme vrijednost svemu što je vijekovima značilo život, romaneskne kompozicije usisavaju seriju kulturalnih eseja, koji služe kao magmatska mjesta stvaralačke snage i nezaustavljive želje da se život iznova uspostavi u prijeratnom obliku. Djelujući u skladu s poetikom novog historicizma s kraja dvadesetog vijeka, Lovrenovićeva književnost postala je *polje na kojem se vode prikrivene bitke između dominantnog diskursa Moći i subverzivnih težnji marginaliziranih društvenih grupa* (Lešić:2006:514), istovremeno dijeleći uvjerenje kulturalnih materijalista da *kultura nije prosti odraz ekonomskog i političkog sistema, ali nije i nezavisna od njega.* (Lešić:2006:514)

INTERPRETACIJA ROMANA LIBER MEMORABILIUM

AUTOBIOGRAFSKI ELEMENTI ROMANA

Već smo u uvodnim obrazloženjima naznačili da Lovrenovićev književni opus obiluje autobiografskim detaljima pa ćemo ih ovdje detaljnije pobrojati i obrazložiti. Za početak, važno je ukazati na teorijsko razgraničenje romana od autobiografije. Gerard Genette razlikuje autobiografiju i roman po sljedećim obrascima: *autobiografija podrazumijeva potpuno podudaranje lika, pripovjedača i autora, ali nikako njihovo izjednačavanje s autorom.* (Lajtman:2011:35) Sada ćemo pokazati šta to znači na primjeru romana *Liber memorabilium*.

Roman počinje nepotpisanom bilješkom kojom se pobrojavaju uspomene nestale u ratnom vihoru '92. u stanu na Grbavici u Sarajevu. Izdvojit ćemo nekoliko rečenica: *U paklenom svibnju devedesetdruge valjalo je misliti na goli život, samo na goli život svoj i svojih. Knjige, rukopisi, dokumenti, fotografije, bilješke, nacrti, arhivalije, uspomene – sve nad čime se godinama, decenijama bdjelo kao nad dragim kamenom, sve je moralo biti prepušteno sudbini...Mjesecima potom, lutajući razorenim Sarajevom, nakratko se smještajući po tuđim praznim stanovima, niste se prestali potihom nadati da će se najvažnije od svega toga ipak nekim čudom spasiti, isplivati...Prevarili ste se. Dosljednost barbarske mržnje na pamćenje neumoljiva je...*(Lovrenović:2003:12) Ako se zadržimo na pročitanoj, a potom prisjetimo Jergovićevog intervjua s Lovrenovićem iz 2010. godine, u kojem Lovrenović govori o povratku u Bosnu, shvatit ćemo da je nepotpisana bilješka s početka romana, zapravo Lovrenovićevo stvarno životno iskustvo. Konkrentno, kada se u razgovoru s Jergovićem pokušava prisjetiti oca, Lovrenović istovremeno govori i o nekoliko sačuvanih uspomena iz ratom porušenog stana: *...Što je od svega toga ostalo: nešto njegovih knjiga i rukopisa, što je, opet, propalo u ovome ratu kod mene, u Sarajevu...*¹ Potom nastavlja s pričom o radiu koji je kupljen da bi se navečer mogle slušati strane radiostanice, a najprije Radio-Pariz, preko kojega je bila organizovana potraga Crvenog križa za nestalima. U razgovoru s Jergovićem, o radiu kaže sljedeće: *Postojale su i međunarodne komunikacije koje su se oko toga bavile, recimo Crveni križ imao je neki međunarodni informacijski sistem da se ljudi javljaju i povezuju s obiteljima... Radio Pariz tih godina redovno je izvještavao u svojim emisijama na našem jeziku, vjerojatno i na svim drugim*

¹ <http://ivanlovrenovic.com/clanci/intervjui/-nemoj-se-vracati-u-bosnu->, pristupljeno 12.4.2021. u 13:30h

evropskim jezicima, o tome tko se javio, i sjećam se da se to slušalo i pratilo...² Nadalje, podjednaka je i pripovjedačeva mentalna borba s pojmom *nestalih* i Lovrenovićev doživljaj oca određenog kao nestalog. Pripovjedač kaže: *Nestali – ima li gore kategorije „u ratu stradalih“ i „ratom oštećenih“? Nestali – to su oni što nisu ni mrtvi ni živi. Oni koji nemaju ni groba ni šansu za grob. U najboljem slučaju – kenotaf.* (Lovrenović:2003:17), a Lovrenović o nestalom ocu kaže ovako: *Za mene je to i danas fluidno, neuhvatljivo; čovjeka nisam poznao, nisam ga se mogao sjećati, bilo je kao da ga nikad nisam ni vidio, samo na majčinim fotografijama. A, opet, imao sam emociju koja je bila živa na onaj način na koji je bila posredovana od majke, iz njezinih priča, dosta stegnutih i šturih, ali sa snažnim osjećajnim pečatom. Tako sam zavolio tu fantomsku osobu, i da, na neki način se nadao jesam da će se vratiti.*³

Romaneska priča dalje se hronotopski naslanja na Jajce, grad pripovjedačevog djeda s očeve strane. Jajce, samo fragment nestajuće bosanske kulture, upisano je i u Lovrenovićevo porodično stablo: *Jajački Lovrenovići, čije je prezime još u generaciji moga djeda glasilo Lovrinović kao i u današnjih lašvanskih Lovrinovića, porijeklom su iz visokih planinskih sela Korićana i Dobretića, i prema franjevačkim kronikama svi potječu od srednjovjekovnog roda Dobreta, kao i nekoliko drugih starih bosanskih loza.*⁴, što saznajemo iz Lovrenovićeve lične ispovijesti. Opet, kako smo već ranije napomenuli, heterohronično i heterotopijski premještajući ugao nastanka priče, radnja se iz Jajca vrlo brzo seli u Varcar, grad koji će u *Liberu* biti tek spomenut, a koji će kasnije poroditi zaseban romaneskni opus. Filozofijom bola, porođenog nezaustavljivim nestajanjima, pripovjedač se uspomenama odvaja iz didovog i bakinog toplog naručja i postaje svjesnim svjedokom stoljeća u nestanku. Bilo mu je, kaže, šest ili sedam kad ga je poslije rata, bez oca kojeg je pojela nigdina od dvadeset miliona nestalih i bez majke koja je na drugom kraju sahranjivala mrtve, ležeći između dida i bake, u isti mah budilo i zvono i mujezin. Trebalo bi da su to isti oni varcarski Stipančići, od kojih je i Lovrenovićeva majka, a koji su se prema istraživanjima sjajnog varcarskog hroničara, don Nike, doselili oko 1700. iz Karakašice u dolini Sinja, gdje su, kao i brojne druge bosanske porodice, pobjegli pedesetak godina ranije za vrijeme Kandijškoga rata između 1645. i 1669, privučeni mletačkom propagandom, a što doznajemo upravo od Lovrenovića.

² Ibidem

³ Ibidem

⁴ Ibidem

Na autobiografskom fonu naročito je zanimljiva figura dida s majčine strane, Matije Banića. Pripovjedač ga prikazuje kao lika zaokupiranog sopstvenim životnim potrebama, bez naročite uključenosti u povijesne tokove socijalnih zbivanja. Prikazan je kao zemljoradnik i trgovac, ali trgovac koji je svega dva puta u životu napustio svoj Varcar, jedanput kad je otišao preuzeti narudžbu vina iz Dubrovnika i drugi put kad se nakon smrti prve žene, htio ponovno oženiti iz Livna. Najviše od svega, u karakternom smislu, odredila ga je distanciranost od bilo kakvih političkih procesa, koji bi ga mogli dovesti do zamjeranja drugom čovjeku. Lovrenovićevog dida, prema njegovim riječima, također je na samom početku nove države i njenog režima, značajno odredilo kako se ponašao u životu, u konkretnim situacijama, u njegovom mjestu, prema ljudima koje je poznao. Lovrenović ga je karakterizirao kao *poluzemljoradnika, polutrovca – hibridnu socijalnu kategoriju, karakterističnu za malograđanske socijalne sredine*.⁵ Napominjao je da je didu od samog početka nepodnošljivo razaralo osjećaj pravde i cjelovitosti svijeta to što su odjedanput, ni krivi ni dužni, počeli stradavati neki njegovi prijatelji i poslovni partneri, Srbi. Bio je oštro protiv nacionalnih podjela, mržnje i izdaje. Sina, koji je stao na stranu ustaškog političkog režima, a koji je u svojoj osnovi imao hrvatsku jednonacionalnu i velikonacionalnu ideologiju, protjerao je iz kuće. Trpio je čak i poniženja u vidu spavanja u ustaškim zatvorima, ali od izvornih humanističkih ideala nije htio odustati.

Autobiografski su i detalji vezani za pripovjedačeva religijska shvatanja. U svojim dnevničkim zapisima pita se sljedeće: *Je li moguća vjerska kultura bez vjere? To je prvo. Drugo pitanje: i ako je moguća, šta je ova katolička kultura. Trostruko provincijaliziran, folkloriziran varijetet Evrope, njena minus n-ta potencija, k tomu, varijetet hibridiziran orijentalizmom, koji je opet i sam „nečist“, bosanski varijetet orijentalizma...Varijetetnost je tolika, da se pojava osjeća egzotičnom, stranom već i u prostoru hrvatske katoličke kulture (što je i sama skućena i varijetetna u odnosu spram Evrope), kamoli u odnosu na maticu, na zapadnoevropsko kršćanstvo.* (Lovrenović:2003:56) A upravo glavni razlog za udaljavanje od religioznog djetinjstva, Lovrenović navodi snažni razilazak među vjerskom kulturom i vjerom. Nadalje, isto pitanje s kojim se suočavaju i pripovjedač i Lovrenović jeste pitanje suštinskih ostvarenja vjerske kulture. Vjera, kao atomsko jezgro svoje kulturološke ostvarenosti, i u romaneskno porođenoj priči i u aktualnom Lovrenovićevom svijetu, potpada pod materijalizacijske procese. Ono što je vjera u svojoj filozofskoj osnovi, najedanput biva zamijenjeno interesno odgovarajućim ljudskim

⁵ Ibidem

faktorom i tu nastaje egzistencijalni problem. Pripovjedač je, u tom slučaju, određuje kao *trostruko provincijaliziran, folkloriziran varijetet Evrope, njenu minus n-tu potenciju* i k tomu još ko zna kakav sve varijetet, odnosno vrstu, podvrstu, promjenu, odstupanje i različitost od izvornog. Lovrenović je, u istoj ravni, posmatra kao praznu, mehaničku ritualiziranost svedenu na nekoliko ritualnih pokreta: obavezni nedjeljni odlazak u crkvu, uvijek isto sklapanje ruku uz neizostavno ispovijedanje iz straha i u strahu od grijeha. Oba imaju jednak problem s vjerom – njenu preintenziviranu poljuđenost i ispranost te pretjeranu ritualiziranost.

Pripovjedač i Lovrenović jednakog su stajališta i prema nacionalnom određenju. Prateći Lovrenovićevu ličnu ispovijest⁶ uviđamo potpunu distanciranost od bilo kakvog nacionalnog određenja. Spram nacije čija je žrtva, Lovrenović ne ostvaruje nikakav odnos. Ne koristi je kao žrtvom zasluženi štit, ne zamjera joj ni zapostavljenost njega i njegove porodice kao njezinih povijesnih žrtvenika, ne traži joj ni sažaljenje, ni uvažavanje, ni oslonac, iako bi prirodom dešavanja sve to i mogao. Lovrenović zapravo ignoriše moguću nacionalnu moć, a život, onakvim kakvim on danas za njega jeste, postavlja pred sebe kao povijesni izazov. Isto čini i pripovijedni glas romana. Lovrenović u intervjuu kaže sljedeće: *...Pokazivala mi je kako nacionalna i crkveno-religijska zatvorenost i samoljublje funkcioniraju kao moćan etički anestetik – u zametku potiru svaki poriv za objektivirano i kritičko gledanje na vlastite sramote, krivnje, zločine, guše sposobnost za empatijski odnos i osjećaj prema „tuđim“ patnjama i žrtvama, pretvarajući se u prešutni općenacionalni koncenzus o vlastitoj nedužnosti i žrtvovanosti – u cijelu jednu lažnu historiju. To, što se isti obrazac ponavlja i u slučaju svih drugih naših malih nacionalnih zajednica i historija, samo je još pojačavalo potrebu za njegovim radikalnim odbacivanjem.*⁷ A na pripovijednom planu, ista misao je uobličena na sljedeći način: *...Ali određenje spram hrvatstva određenje je između ostaloga i spram dimenzije njegove „negativne“ historije. Lako mi je za aspekt ustavne regulacije, političkih načela, tzv. objektivne povijesne ocjene; mislim na intimu, na samoidentifikaciju, na „autoegzorcizam“...Ljeto 1941. u „lijepoj našoj“ sa svim svojim mitskim užasima, katastrofama i egzodus 1945, politički idiotizam Nezavisne 1941-45, novi ciklus pobjedničkoga užasa od 1945...Doživljaj je trajno kaotičan, u vrtoglavu registru od bolećivoga sentimenta do besane grižnje i sarkazma...(Lovrenović:2003:57)*

⁶ Misli se na Jergovićev intervju s Lovrenovićem iz 2010.

⁷ Ibidem

Autobiografski je i detalj iz pripovjedačevog života u Zagrebu. Sve ono što je u romanu opisano, od dolaska u Zagreb, preko prijateljstva s komšijama komunistima do konačnog mobiliziranja i očevog i ujakovog odlaska bez povratka, uistinu se desilo i Ivanu Lovrenoviću. Također, i brat mu je u Zagrebu umro od tuberkuloze, i on je iz Zagreba vraćen didu i baki u Mrkonjić Grad, dok je majka pokušavala izliječiti brata. U Zagrebu su se Lovrenoviću kao studentu dogodile i neobične zgrade u policijskoj upravi pri pokušaju vađenja pasoša tokom kojih je ispitivan o ocu, a koje su opisane na početku romana. Osjećaji egzistencijalnog nepripadanja i emocionalnog neprepoznavanja pri kasnijem dolasku u Sarajevo, također su isti i kod pripovjedača i kod Lovrenovića, a što, opet, sve saznajemo iz direktnog Jergovićevegov razgovora s Lovrenovićem.⁸

Konačno, kad se vratimo Genettovoj definiciji autobiografije s početka pasusa, uviđamo ostvarenje osnovnih razlikovnih obrazaca među autobiografijom i romanom. U nepotpisanoj bilješci s početka romana, pričom su izjednačeni pripovjedač, lik i autor, ali nigdje ne piše da riječi izgovara autor, odnosno, nema poistovjećenja pripovjedača i lika s autorom. Djetinje uspomene iz Jajca i Varcara, predložene odlomcima u prologu, *Za nestale svoje, Jajce, vaj Jajce* i *Nestanak Varcara*, također su autorove uspomene, ali se opet ne navodi da ih izgovara autor, dakle, nema poistovjećenja pripovjedača i lika s autorom. Autor, također, nije poistovjećen s pripovjedačima (didom, majkom i Josipom Jablanovićem) ni u centralnom dijelu priče, *Liber memorabiliumu*, bez obzira na mnoštvo autobiografskih poklapanja romaneskne priče s autorovim životom. Naime, Gerard Genett razlikuje slojevitost narativnog teksta i svaki sloj naziva dijageetičkim slojem. Osnovni sloj je ekstradijageetički, unutar njega je interdijageetički, dok je unutar interdijageetičkog, metadijageetički sloj. Sukladno tome, ekstradijageetičkom sloju pripada ekstradijageetički ili heterodijageetički pripovjedač, koji je izvan dijageeze, tj. nije njen dio ni na jednom nivou. Interdijageetičkom sloju pripada interdijageetički pripovjedač, koji može biti homodijageetički, ako nije glavni lik, ili autodijageetički, ako je ujedno i glavni lik priče, uz obavezno pripadanje primarnom dijageetičkom univerzumu u oba slučaja. Pojašnjavajući način nastanka priče, sklopljene odvajanjem živih slika od usmene kućne predaje i ljetopisa župe fra Anđela Jablanovića, glavni lik, Josip Jablanović, postaje metadijageetički pripovjedač. Josip svakako pripada primarnom dijageetičkom univerzumu, ali istovremeno ima i vanjsku funkciju komentatora, odnosno pojašnjivača teksta, čime dobiva svoju metatekstualnu ulogu i ne može biti autodijageetički pripovjedač.

⁸ Ibidem

S epilogom je isti slučaj kao i s prologom, priča odgovara realnim određenjima autorovog života, ali se autor ne poistovjećuje s pripovjedačem i likom. Dakle, na dosta mjesta u romanu autor je do te mjere približen pripovjedaču da je o *Liber memorabiliumu* moguće govoriti kao o svojevrsnom autobiografskom romanu, odnosno biografskoj priči.

POSTMODERNISTIČKI ELEMENTI ROMANA

Postmodernistički književni postupci se u romanu *Liber memorabilium* prepoznaju u njegovoj strukturi. Osim žanrovske hibridnosti, koja podrazumijeva suodnose romana, poezije, putopisa, dnevnika i memoara u jednom, i prekodiranja svih mogućih žanrovskih formi, a primarno memorabile, ovdje je prisutan neobičan kompozicijski fenomen djela. Riječ je o tzv. *montažnoj kompoziciji*⁹, odnosno kompoziciji koja odražava zbir glasova. Montažna kompozicija romana znači da djelo nije nastalo iz čiste fabularne priče, niti je fabulu nakon čitanja moguće ispričati, već da je roman sklopljen od određenih, ranije postojećih, segmenata. Ti segmenti podrazumijevaju sljedeće: knjige, rukopise, dokumente, fotografije, bilješke, nacрте, arhivalije i uspomene, stričev ljetopis i majčinu kutiju. Značajan dio priče izveden je iz kućnih uspomena i tiče se članova autorove porodice. Prema tome, *Liber memorabilium* određuje se, također, i kao porodična hronika. Sve to, Lovrenović, u svrhu nastanka djela, koristi na sljedeći način.

U uvodnoj nepotpisanoj bilješci, za koju smo iz prethodnog obrazloženja o autobiografskim detaljima djela mogli zaključiti da je izgovara metadijagetički pripovjedač izjednačen s autorom, pobrojavaju se iz rata spašene obiteljske uspomene i zaključuje sljedeće: *Tako se sklopio jedan krug usuda, o kojemu govori ova knjiga, ili od njeg još bolje – sam način na koji je nastala.* (Lovrenović:2003:12) Upravo ova citirana rečenica podrazumijeva autorovu metatekstualnu ulogu u djelu. Metatekst nadalje podrazumijeva komentar na određeni tekst, a u skladu s takvim određenjem, autorova uloga u ovom dijelu romana bila bi komentatorska ili pojašnjivačka. Takav upliv autora u djelo, svojstven je poetici postmodernizma. O odnosu komentara i teksta u romanu *Liber memorabilium* govorio je i Ivan Majić u svom tekstu „Odnos povijesti i pripovijesti u djelima *Liber memorabilium* i *Putovanje Ivana Franje Jukića*“: *Drugim riječima, u ovoj knjizi komentar i tekst ostvaruju obrnutu funkciju od očekivane, komentar omogućuje tekst, a ne obratno, komentar o nastanku i opstanku tekstova govori o „izvanknjiževnim“ uvjetima koji su ratom i izgaranjem Sarajevske knjižnice, Vijećnice, postali presudni u sudbini samih tekstova. Tek uključivanjem svih znakova konteksta koji je omogućio novo čitanje, a time i značenja, tekst počinje funkcionirati ne samo kao tekst o onome o čemu govori, već i kao tekst o samome sebi,*

⁹ Termin uveo Kazaz u emisiji *Nedjeljna lektira*, <https://youtube.com/watch?v=JvOQBM2mLiQ>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:34h

*dakle, razvija autoreferencijalnu funkciju.*¹⁰ U centralnom dijelu romana, naslovljenom *Liber memorabilium*, još jedanput se metatekstualno pojašnjava način na koji priču sklapa aktuelni pripovjedač, Josip Jablanović: *Sad pristupa tome poslu, njegovu prvom krugu. Što mu je na raspolaganju: a) ljetopis župe V. fra Anđela Jablanovića, b) usmena kućna predaja, i ono malo papira što ih ušćuva kućna briga, c) žive slike, razderane krpe pamćenja – neke iz svojih dubina isplutavaju same, vuku druge za sobom, neke se uloviti ne daju nikako, zna za njih samo po težini kojom pritiskuju dno pamćenja i po snovima čiji okus – samo on! – ostaje po čitav dan na nepcima. Njegovi izvori i njegova baština.* (Lovrenović:2003:82)

U istom, metatekstualnom kontekstu, autorski je određena i majčina kutija uspomena: *Tvarno, za baštinika uspomena sav je stao u njezinu kutiju i ono ušćuvanih knjiga. Iz toga on gradi sliku i lik Ivana Jablanovića, nekad blisku i izoštreu, nekad daleku i razlivenu.* (Lovrenović:2003:123) Isti slučaj je i sa, uz kutiju sačuvanom kućnom bibliotekom, uz čiji spomen stoji metatekstualno objašnjenje u vidu sljedećih riječi: *Tako se jasno vidi: nastanak ove male biblioteke podudara se s godinama njihova života.* (Lovrenović:2003:124) I konačno, na kraju romana, opet stoji nepotpisana napomena, ovaj put bilješka o nastanku, u kojoj se metatekstualno još jedanput pojašnjava i konačno priznaje konkretan način nastanka ovog djela. O tome Majić iznova zaključuje: *Na početku, kao i na kraju knjige, komentarom je dan kontekst, komentar je postao krhki jamac „smisla“ koherentnosti tekstova uključenih u knjigu.*¹¹

Do tekstova od kojih je sastavljena ova knjiga autor je mogao doći samo zato što su prethodno bili objavljeni u časopisima i novinama...Svi su oni, dakle, iskopine i krhotine, lapidarij jedne osobne književne arheologije...Različitih diskursa (proza, dnevnik, esej, novinski tekst...) a tisućom unutarnjih veza vezani, ovi tekstovi (ne i desetine drugih, odbačenih) gotovo su se sami od sebe sklopili u Liber memorabilium. (Lovrenović:2003:155) Ovim dolazimo do trenutka kad možemo poentirati simboličko određenje naslova, *Liber memorabilium = knjiga sjećanja.* (lat.)

¹⁰ <https://www.bib.irb.hr/387407>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:12h

¹¹ Ibidem

Još jedna postmodernistička odrednica romana, zastupljena u znatno manjem obimu od prethodno objašnjene, jeste citatnost. Ostvarena je gotovo na koricama romana, Heraklitovom izrekom *Rat je otac svega i svega kralj / jedne je pokazao kao bogove / druge kao ljude / jedne je učinio robovima / druge slobodnima*. (Lovrenović:2003) Njome je Lovrenović tek nagovijestio sentimentalni okvir romana, predstavljajući rat za povijesni fenomen koji nužno mijenja općenitu sliku svijeta. Druga izreka je Pascalova, data na francuskom jeziku (*L'homme n'est ni ange, ni bete / et le malheur veut que eui veut / faire l'ange fait la bete*), što bi u prijevodu na bosanski jezik glasilo¹²: *Čovjek nije ni anđeo ni zvijer, a nažalost želi anđela natjerati da glumi zvijer*. (Lovrenović:2003) U slobodnom tumačenju, najjednostavnije rečeno, ova je izreka usmjerena ljudima i svemu onome što su svijetu učinili. I još nešto što se može svrstati pod postmodernistički literarni fenomen jeste posveta s početka knjige: *Duši Marka Šalića, dobroga čovjeka*. (Lovrenović:2003) Dodatnim istraživanjem, pronađeno je da je Marko Šalić jedan od stradalih crkvenih službenika u toku rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine. Uhapsile su ga srpske paravojsne snage 31. maja 1992. i odvele u zatvor u Doboju, iz kojeg je otpušten nakon dva mjeseca, teško narušenog zdravlja. Liječio se u Zagrebu i za to vrijeme pastoralno pomagao u Zagrebačkoj nadbiskupiji. Međutim, od posljedica pretrpljenog zlostavljanja, umro je 12. januara 1993. godine dok se nalazio kod rodbine u Frankfurtu.¹³

Razmišljanje o postmodernističkom određenju Lovrenovićevog *Liber memorabiliuma* poentirat ćemo stručno-teorijskim osvrtom Davora Beganovića koji u svom tekstu „Enciklopedist Bosne koji to ne želi biti“ u istom kontekstu navodi sljedeće: *Dok Kiš u Obiteljskoj trilogiji, ostaje vjeran kasnome modernizmu (u vezi s francuskim „novim romanom“), Lovrenović je odan poetici postmodernizma. Iz nje proistječu dvije središnje komponente romana: prva sadržajna – povijest, a druga formalna – fragmentarnost. Te dvije komponentne koreliraju kako bi iz prividne nekoherentnosti stvorile raspršeni postmoderni tekst u kojemu načelo kontigencije na sebe preuzima ulogu stožera*.¹⁴

¹² Za prijevod korišten Google translate.

¹³ Izvor: https://hr.wikipedia.org/wiki/Stradanje_crkvenih_osoba_u_ratu_u_Bosni_i_Hercegovini, pristupljeno 15.4.2021. u 14:43h.

¹⁴ <https://www.jergovic.com/ppk/?o-autoru=10>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:15h

DRUŠTVENI I POVIJESNI KONTEKST PRIČE

Vremenski okvir sačuvanih sjećanja podrazumijeva period od 40-ih godina dvadesetog pa sve do početka dvadeset i prvog vijeka. Na pozornici povijesnih zbivanja to je period pred početak, za vrijeme i neposredno nakon Drugog svjetskog rata pa sve do posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini. Stoga su sva pripovjedačeva sjećanja određena fizičkim okolnostima dvaju ratova i sukladno njima određenim poratnim atmosferama. *Nepotpisana bilješka* s početka romana, smještena u vremenski kontekst posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini, osim što metatekstualno objašnjava način nastanka romana, neposredno određuje i idejni okvir priče. Dotadašnje stvaranje pisanjem, bilježenjem, arhivarenjem, čuvanjem dragocjenih trenutaka od zaborava, planiranjem i učenjem, zamijenjeno je jednom jedinom misijom – ostati živ. Težina onoga što se moralo prepustiti vremenskoj neizvjesnosti mjerena je neispričanim pričama, papirima na kojima su čuvana stoljeća sa svojom bogatom poviješću i riznicama kulturološkog i epistemološkog blaga, i samo jednom mogućom željom – za neprestanim stvaranjem. Bol radi napuštanja pojačavala je svjesnost o stalnom ponavljanju dehumanizacijskih i nevicivilizacijskih zlodjela, koji čovjeku i životu oduzimaju prirodno pravo na svrhu i smisao. Barbarska mržnja ponovo je zaprijetila potpunim nestankom jedne kulture i čovjeku u njoj. Rušilačka energija s primarno fizičkog, prelivena je i na značajno egzistencijalno. *Bilješka o nastanku* s kraja romana, kao nastavak metatekstualnog objašnjenja nastanka romana, svjedoči, također, i o značaju bilježenja i vrijednosti pamćenja. Sačuvana sjećanja na događaje iz Drugog svjetskog rata nisu zadržala samo uspomene na draga lica i fizičke predjele, već su, mnogo važnije od toga, zadržale, svijetu nikada potrebnije, humanističko-prosvjetiteljske ideje. U skladu s tim, najjača ideja *Liber memorabiliuma* jeste suprotstavljanje ratu, kao vremenskom i tematskom okviru priče. Moguća je zahvaljujući bibliotekama koje su sačuvale dio građe najraznovrsnijih žanrova, *a tisućom unutrašnjih veza vezanim*. (Lovrenović:2003:155). Počiva na protivljenju snage pamćenja i bilježenja rušilačkoj snazi rata. Obnovljena je nakon posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini, fragmentarnim sklapanjem sačuvanih spisa u jedan roman, u čijoj fabularnoj osnovi leži priča o ratovima unesrećenoj porodici, koja na svojoj ljudskoj veličini dobiva stalnom pričom protiv rata. Glavni lik se vraća sačuvanim uspomena iz zapaljenog stana na Grbavici, iz kojeg je ratne '92. protjeran, sakuplja iz plamena spašene bilješke s personalizovanim pričama običnih ljudi iz Drugog svjetskog rata i tako pruža višeglasje pobune svakom vidu nacionalne ideologije, militarizirajućih procesa i fašoidne politike.

Konačna autorova nakana postaje utoliko važnija, zato što govori o zlu u historiji, koje se nakon '39. čitavom svijetu, '92. ponovilo Bosni i Hercegovini. Dakle, romaneskna priča uključuje dva povijesna zla, posljednji rat u Bosni i Hercegovini, koji je autora inspirisao na stvaranje ovako struktuiranog romana, i Drugi svjetski rat, čija mu sjećanja pomažu da dokaže destruktivnu moć zla u historiji. U skladu s tim, metadijagetički pripovjedač u romanu, istovremeno izjednačen s autorom, pita se sljedeće: *Čovjekovo zlo je historija, njezino prvo ime je rat, drugo narod, kako u njoj sačuvati dušu?* (Lovrenović:2003:147), čime ujedno nagoviještava i snažnu etičku ulogu djela.

Okvirna priča romana jeste priča o nestalom ocu iz Drugog svjetskog rata, neprestanoj nadi da će se odnekud pojaviti i utopijskom čovjekovom pokušaju da pomogne u pronalasku. Ispričana je već u prvom poglavlju, *Za nestale svoje*, u kojem Crveni križ, radio Pariz i ljudska nagađanja postaju nužni mikroelementi mogućeg očuvanja mentalnog spokoja i ljudskog dostojanstva na sve načine poniženog čovjeka 20. vijeka. Aktuelni pripovjedač, rođen 1943. godine, nije mogao upamtiti oca, već ga je nastojao oživjeti preko sačuvanih kućnih uspomena, koje su usput otkrile ne samo očev lik, već i neizbježno zlo historije. Prva sjećanja, ispričana u odlomcima *Jajce, vaj Jajce* i *Nestanak Varcara*, vezana su za Jajce i Varcar, dvije kulturnopovijesne bosanske kolijevke, urušene pod pritiskom društvenog zla. Jajce, smješteno u dubokoj bosanskoj unutrašnjosti, bdjelo je nad stoljećima povijesnih uspomena, rimskim zdanjima, srednjovjekovnim nekropolama, kraljevskim bedemima i stranim osvajačkim čizmama, a ostalo samo epitafom: *Na vrhu grada kamena podlaktica sabljom uzmahuje; na pozdrav, na prijatnju li, ili na oboje? Ruka sama, i sablja. I perjanica. Na kamenu. Glasovi, lica, kobi – u Vrbas se sve survalo, Pliva oplakala, Klepsidra pijeskom zartpala. Jajce – zvijezdama drug.* (Lovrenović:2003:22) A o Varcarevoj sudbini, dovoljna je samo jedna rečenica: *Nikada više neće se s varcarskih džamija začuti ezan, ni sa crkve svetih apostola Filipa i Jakova zdravomarija.* (Lovrenović:2003:23). Prve na udaru bile su bogomolje, nositeljice kulturoloških vrijednosti grada. Ratne mržnje nisu pošteđene ni crkve, ni džamije. Eksplozivi, buldožeristi, trudbenici, udarnici, vojnici s automatskim puškama i kanisterima goriva, ogrizli u ideološkim mržnjama zaraćenih strana, uništavali su jednu po jednu, istovremeno poništavajući nekadašnje kulturalne vrijednosti. Nekada multietične i multikulturalne sredine, postale su najedanput psihička tamnica naroda, iz koje su spašeni samo oni što su već odavno mrtvi. *U cijeloj zagonetki i galami oko identiteta mene stvarno zanimaju samo dva aspekta: individualni, kao svemirska neponovljivost*

osobe, te mali, lokalni, vernakularni identiteti, koji se izgrađuju u mikro-sredinama, u neponovljivoj konkretnosti ljudskih zavičaja, govora, običaja. I koji su, baš kao i ljudske sudbine, tako surovo gaženi i ništeni od Kolektivnih Identiteta, od Historije, Nacije, Države, pa im spasa nema osim u našem sjećanju i našim pokušajima da tom sjećanju damo čvrsti oblik – književni, recimo. A i to je najčešće iluzorno...¹⁵, istaknuo je Lovrenović u priči o svojim pripovijednim postupcima. Jedan od takvih identiteta bio je don Niko, formalno određen za katoličkog vjerskog poglavara, ali čovjek koji je istinski služio dobroti svakog ljudskog bića. Nije dizao ruku niti uz jednu vlast, nije se sklanjao od sopstvene odgovornosti u pomoći drugom, niti je pomagao u prikrivanju zla, odakle god ono poticalo. No, takav kakav je bio, human i pošten, najedanput je postao suvišan zajednici ogrizloj u ideološkom zlu. A svi oni, koji su pred takvom stvarnošću bili melanholični, ponosni i gadljivi, skončali su prije nego što je isto zlo i započelo svoje svestrano destruktivno djelovanje.

Mnogi bi onda za njima slične, poput još nedoraslog dječaka Milenka, rekli da su se spasili jer je iz tako određene stvarnosti, za koju pripovjedačev did kaže: *Taj grad je zbrisan, zbrisana je i ta historija. Ovo sada počinje neka nova – bez crkve i džamija, bez kroničara, bez povijesti. Samo tupo postojanje: tupo, pijano, povremeno ozvučavano rafalima i detonacijama.* (Lovrenović:2003:24), bijeg u smrt postao jedini spas. One koje smrt nije uzela sebi, zadesila je egzistencijalna drama. Uslijedila su prinudna premještanja civila, raseljavanja čitavih porodica, primoravanja na dobrovoljna napuštanja kućnih ognjišta i prepuštanja lične imovine općinskim nadležnim organima na upravljanje i korištenje. Nakon destruiranja sveopćih kulturoloških obilježja, započela su pojedinačna porodična uništenja. Iz Varcara su potekla i prva pripovjedačeva saznanja o ratu, o kojima je priča započeta poglavljem *Did govori*, a potom nastavljena centralnim dijelom romana. Did Matija govorio je o Švabinim mobilizacijama, sve većem broju gradskih osmrtnica na kojima su bivale slike donedavnih domaćina i pokušaju onih preostalih da izbjegnu gotovo neizbježno zlo. Zamjena za smrt bila je fizičko izrabljivanje u rudnicima, vuča rude od zore do mraka, uz skromni ručak i cjelogodišnje izbivanje od kuće. Oni koji nisu bili u rudnicima, bježali su čak i do rumunske granice u očajnom pokušaju spasa. Svakako, kao i u svakom zlu, bilo je i onih koji su nastojali profitirati pa su tako lopovi, hajdučije, trgovci haračlije, hodže šrkrci, pijanice, rasipnici, ljenivci, lašci, izrabljivači, nasilnici i

¹⁵ <https://www.google.com/amp/s/www.vijesti.me/amp/208247/lovrenovic-pripovijedanje-je-uvijek-potaknuto-licnim-obiteljskim-i-zavicajnim>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:21

ostala malograđanska svita počeli ispunjavati ratnu hroniku svakodnevnih kasablijskih zbivanja. Dok je za jedne bio kuga i pomor, u figurativnom značenju riječi, za druge je rat bio prilika za korist i užitak. Upravo na taj način, mjerila se i ljudska vrijednost, u kojoj je korist odveć počela zamijenjivati smisao. Humanost je postala tolika nepoznanica da je jedan učitelj olovku zamijenio puškom i namjesto razreda, za sobom poveo četničku truppu, zapovijedajući zločine i komandujući mržnjom.

Situacija se dodatno zakomplikovala osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske, političkog projekta totalitarnog uređenja, koji je za cilj imao uspostavu apsolutne hrvatske vlasti nad jednom teritorijom, uz istovremeno snažne rasne, diskriminacijske i represivne procese nad drugim nacijama. Negatorski stav pripovjedačeve porodice prema novonastalim društvenim okolnostima očituje se u nizu primjera iz života pripovjedačevog dida Matije. Konačno, ni autorovo ime u kulturnom svijetu ne bi bilo ni u pola veliko da nije uspio pronaći načina u pružanju otpora onima koji su kulturalnu sredinu počeli prekrojivati ideološkim granicama. Spustivši se među običan svijet, uvidio je da klice zla ne niču među njima, već među bosanskim namjesnicima, vlastodršcima i ideološkim poklonicima. U odbranu takve istine prvi staje did Matija, koji iako Hrvat po nacionalnom određenju, a i katolik, ne priznaje pokušaj ideološki nametnute mržnje i govori o etnički drugima, komšijama Srbima, religijski određenim pravoslavicima, kao o najbližim prijateljima. *-Ali, vi ste zalazili u tu kuću, vi ste... - Zalazio, kažeš! Ne zalazio, već ulazio ko u svoju kad god sam htio. S tom kućom mi je i otac bio u dosluku, a s Gojkom sam ko s bratom...- I, oružje ste morali viđati?- Da ti kažem, gospodine! Potpisati mogu samo da su to dobri ljudi i čestiti domaćini, ni o kakvom oružju ne znam, a ako ti treba – eno puna čaršija fukare, pa nek ti potpisuje kome nije stalo do duše. I puštaj me, da ne dangubim...(Lovrenović:2003:102)*

Najjači glas protivljenja nacionalizmu i ideologizmu did Matija upućuje najbližem rodu, mlađem sinu, Blažu Baniću. Odmah po osnivanju Nezavisne Države Hrvatske, Blaž se priklonio ustaškoj vojsci, zvaničnoj komandi Nezavisne Države Hrvatske, i po gradu počeo sprovoditi ustaški fašisoidni režim. Stričev ljetopis pamti ga ovakvog: *Na Blažu Baniću vidi se da nije srastao s važnom dužnošću: napregnut je, nijedan gest mu još nije rutiniran. Trudi se da mu svaka rečenica bude puna smislom, književno sročena i cjelovita, a svaka se lomi prije svoga kraja, tako da se mladi logornik počinje osjećati sapet u krš polomljenih rečenica i njihovih*

neizgovorenih završetaka. Uzrujava se i znoji po kičmi i ispod pazuha. (Lovrenović:2003:103)

Did Matija ne samo da ga nije podržavao, već je bio radikalniji do te mjere da ga je zauvijek otjerao iz kuće: *Matija Banić je sišao niz čaršiju ne gledajući ni u koga, unišao u kuću težak kao planina, upitao ženu: -Gdje je onaj?-, svi su znali da misli na Blaža, odgovorila je: - Gore u uredu-, protisnuo je: -Pošalji dijete, neka mu rekne da kući ne dolazi, eto mu, kud hoće!- Isto jutro dao je da se pošalje brzojav kćeri u Zagreb: -Blaža mi više ne spominji, nikad. Ako ti kad izbije na vrata, zabranjujem ti da ga primiš!- Naredio je da mu se napravi krevet i legao bez ručka, valjda prvi put u životu. (Lovrenović:2003:112)*

O politički neodvojivim procesima ideologiziranja i kolektiviziranja od osnovnih oblika međuljudskih odnosa, govori i Kazaz u svom tekstu „Ivan Lovrenović – pisac estetskih uzleta i hroničar društvenog poraza“¹⁶: *A u središtu kulturno-identitetskih antagonizama jesu identifikacijska polja koja oblikuju religijski koncepti vrijednosti u bliskom kontaktu s političkim i ideološkim, dok im se suprotstavlja poredak vrijednosti iz podnožja kulture, tj. iz svakodnevnog kulturnog života: „Iz povijesne zadanosti da su religijski identiteti prevalentno i u dugom razdoblju živjeni i prakticirani kao politički i kolektivističko-komunitarni, oblikovano je i ono drugo lice bosanske povijesne stvarnosti – lice antagonizama, fragmentarnosti i razdora.“* (Kazaz:2019:65)

Did Matija birao je stvaranje namjesto razaranja. Njegova prva zapovijest bila je rad. Stvarao je skroman i jednostavan život, obilježen vjerom, ali nikako bogomoljstvom, u kojem je uvidio puku ritualiziranost. *Rad je Bogu najdraža molitva, a oltar neka liže ko je besposlen* (Lovrenović:2003:121), govorio je did i vraćao se svojim zemljoradničkim poslovima. Umjesto na stranu ideoloških podjela, stajao je na stranu sveopće humanosti: *Sve je u Matiji Baniću bilo navijeno po zemlji i njenim urednim i temeljitim zahtjevima, a preko njih – po hodu zvijezda i njihovih mijena. Kad se odatle gledaju zahtjevi ljudi – moraju biti sitni i beznačajni. A svojih nije ni imao. Sve se nekako može ostaviti i podesiti prema sebi: magaza i birtija, čak i kuća, ali kako zemlju ostaviti? Ona ne pita je li rat, niti se podešava prema njemu. Oreš, siješ, žanješ, kosiš, vršeš – kad je vrijeme i kad se mora, ne kad ti se može i kad hoćeš.* (Lovrenović:2003:89)

Živeći po zakonima prirode, didu je bilo lahko predosjetiti ljudske postupke i naslutiti moguća dešavanja pa je tako pogodno i dužinu rata u Bosni i Hercegovini: *do tri godine, koliko da se*

¹⁶ Vidi: Ivan Lovrenović: *Djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog 7. i 8. 12. 2018. godine u Tešnju)*

zemlja odmori a ne podivlja – ne može duže...(Lovrenović:2003:90) Uz dida, povijesnu ulogu u vremenu označenom trenutkom od izuzetne važnosti, ima i fra Anđeo, stric pripovjedačevog nestalog oca. Zajedno sa didom, dijelio je jaz prema ideološkim podjelama i gađenje prema svakom obliku mržnje. Govorio bi *Ako je Bog jedan, i mi smo jednaki pred njim* (Lovrenović:2003:113). On svoj zadatak vidi u bilježenju, s jedinim mogućim ciljem ostvarenim u pamćenju, no kako je povijesni trenutak već odavno pomjeren iz okvira svog prirodnog određenja u okvir ideološkog djelovanja, fra Anđeo nikako nije mogao biti miran u sebi predodređenoj misiji. Od njega su se neprestano zahtijevali smisao rada i stav prema onome što bilježi, a najveći nedostatak bio je izostanak socijalne simpatije. Glavni problem probudila je rečenica napisana na dan osnivanja Nezavisne Države Hrvatske: *Na 10/IV, na sam Veliki Četvrtak, kada su u crkvi zanijemile orgulje i zamrla svaka radosna pjesma, proglašena je Nezavisna Država Hrvatska.* (Lovrenović:2003:109) Nacionalne vojskovođe i ideološki tiranini stereotipno su u nju učitali fra Anđelov mrziteljski stav prema njima i započeli oštru psihološku torturu nad ljetopiscem. Ogirzli u mržnji, zaslijepljeni tiranskom moći i poneseni fanatičkim idejama, zaboravili su da rečenica govori upravo o kulturi koju u tolikoj mjeri zloupotrebno veličaju. Veliki Četvrtak kršćanski je spomendan Isusove posljednje večere, obilježava se u četvrtak prije Uskrsa, a odlikuje gašenjem zvona sve do slave na Veliku Subotu. Više negoli od njegove oštre etičnosti, izražene samo jednom sebi i svijetu dovoljnom mišlju, *Mogu ja državu i narod nositi u njedrima, možda i nosim, ali mora se odnekud znati da je bilo tako kako je bilo a ne onako kako nije* (Lovrenović:2003:108), društveni sistem se vrlo snažno pobojavao istine da se fra Anđelov ljetopis ne bavi svjetskim brigama, nego samo jednom kasabom. A upravo taj strah, od raskrinkavanja kasablijskih događanja, izdavao je nepravdu i nečovječnost jednoga sistema.

Stričev ljetopis početak rata pamti po huliganskim radnjama jugoslavenskih vojnika, koji su prethodili dolasku Nijemaca. Ozbiljno se razmišljalo o mirnoj predaji i Srba, i Hrvata i Muslimana, no sukob je ipak izbio i gubici su bili samo na nenjemačkoj strani. Po uspostavi ustaške vlasti, uslijedili su progoni Srba, Židova i Roma. Poneki pravoslavci iz Grahova, Knina, Bugojna i Banja Luke, odlučuju prijeći na katoličku vjeru, ne bi li sačuvali živu glavu, dok avionske bombe ruše njihove crkve. Dolazi do ograničenja kretanja, zabrane trgovanja među seljacima, dok u preostalim gradskim trgovinama cijene namirnica enormno rastu.

Ubrzo, dižući jedan po jedan četnički ustanak na području istočne Hercegovine, komunisti se pridružuju četnicima i dolazi do općeg ustanka u državi. Na komunističku vlast gleda se kao na vlast koja je protiv vjere i privatne imovine, povezana s Rusijom, zabranjena i progonjena u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Na taj način, dok evropska i svjetska ratišta vode strašne bitke i bilježe velike ljudske gubitke, u Bosni i Hercegovini istovremeno započinje sveopći građanski rat. Nestalog oca, mladog filozofa, vrsnog poznavaoča latinskog i francuskog, poštenog i učenog, Josip je oživio iz sačuvanih kućnih uspomena, a upoznao pomoću vrijednog štiva spašene kućne biblioteke, za koju je otac, kao i svaki biblioman, naivno vjerovao da će jednoga dana biti mira i vremena da ih sve pročita. Jedno vrijeme bio je izabran i za kotarskog predstojnika, no socijalne okolnosti koje su ga primoravale na represivan odnos prema Srbima, Židovima i Romima, značajno su ga distancirale od, izvorno, važne pozicije. Izreke koje je baštinik uspomena nalazio podvučenima u knjigama koje je otac čitao, a koje su se mahom ticale vjere u dobro, nade u budućnost, važnosti čovjekove veličine, spoznaje i poniznosti, kao da su nagovijestile njegovu sudbinu. Poziv Nezavisne Države Hrvatske na mobilizaciju, stigao tri dana pred početak rata, nije htio pocijepati kako mu je prvi komšija, inače komunist, Iveljić, savjetovao, već se odlučno odazvao davno položenoj domovinskoj zakletvi i, ispostavit će se, zauvijek nestao. Sklapajući fragmente tako određenog povijesnog trenutka u jedan kompoziciono zaokruženi opus, Lovrenović istovremeno piše i roman društvene drame.

Povijesni značaj koji je did Matija vidio u pripovijedno aktuelnom vremenu značio je potpuno prekodiranje svih dotada ustaljenih društvenih obrazaca. Na taj način, došlo je i do smjene političkog sistema, pri čemu je novouspostavljeni porodio čitavi novi koncept društvenih vrijednosti i mjerila. Postojeći, ustaški sistem, logornik je odredio ovako: *Danas, kada smo pristupili novim idejama a odbacili ideje individualističke i demokratske, čitav narod postaje jedna obitelj...Pojedinci, pojedine osobe, pojedini ljudi prestaju vrijediti, osim ukoliko su članovi narodne zajednice. Ne može više biti tzv. individualista, ne može biti da država, kao najsavršeniji oblik narodne zajednice, služi dobru i probitci pojedinaca nego ima sve biti usredotočeno na to, da služi općenitosti zajednice.* (Lovrenović:2003:106) Novi, komunistički sistem, za cilj je imao brisanje svježe ucrtanih ideoloških granica, otklon od podjela i strogu zabranu privilegiranosti. Bio je etički nužan u pokušaju spasenja svijeta od onoga što je Kazaz prepoznao kao *ontološku sliku historije kao stalno obnovljive tragedije*¹⁷ jer bi svaka naredna moguća podjela bila obećavajući zametak novog povijesnog sukoba. Zaživio je u krugovima običnih ljudi, koji su se i počeli ponašati kao obitelj. Majčine uspomene iz centralnog dijela priče, *Liber memorabilium*, čuvaju sjećanje na zajednički život s komunističkom porodicom Iveljića. Sve su dijelili, zajedno se veselili, branili jedni druge od komšijskih nasrtaja i osuda, upozoravali na opasnost, podržavali u idejama napretka i uvijek bili sretni ako bi jedni drugima imali nešto za dati.

No, nakon crkve, gdje ispred kutijica za prikupljanje limozone, pored kategorija za žive svoje i za mrtve svoje, nije bilo kategorije za nestale svoje, problem je nastao u školi, institucionaliziranoj društvenoj ustanovi koja je još uvijek služila nacionalnoj ideologiji. Tamo bi se Josip prepoznavao kao dijete zločinca, a ne čovjeka koji se odazvao domovinskom pozivu na odgovornost. Neugodnosti su počele već prvoga dana kad je prvi put čuo da mu je otac ustaša. Osim što je sve vrijeme stezao šake i skrivao suze, rastužen stihovima dječijih ratnih pjesmica, *...Tvoj je otac poginuo / u šumi je njegov grob / Branio je tebe sine / da ne budeš tuđi rob* (Lovrenović:2003:145), Josip nije shvatao više ništa, sem da sada u Varcaru postoje dvije strane, naša i njihova, a da on zbog nečega pripada toj drugoj. *Sliku svijeta, skoro cijelu, ispunjavao je rat. Ali, bile su dvije: kućna slika, i slika školska, njihova. U njemu su rasle i popunjavale se svakodnevno, obje nemilosrdno jednostavne, i jedna drugu potirale. Kućna slika bila je intimno njegova, njihovu je mrzio. Ne samo što je poništavala smisao i gorku ljepotu kućne, nego je oduzimala pravo na tugu, na grobove. Na kućnoj slici (zbirka prizora propasti!) ovo lice s*

¹⁷ Ibidem

fotografije bilo je pravedni mučenik, na njihovoj pripadalo je silama zla. Ni na jednoj ni na drugoj osim za naše i njihove nije bilo mjesta za bilo šta treće, za drukčije, za pojedinačno...(Lovrenović:2003:146) U glavi malog Josipa došlo je do sudara dviju istina o ocu – kućne i školske, odnosno, kućnih naracija i zvaničnog/politički projektovanog pamćenja. Majčine uspomene pamte očeve riječi pri odlasku u rat, kad kaže: *Samo sam dvije zakletve u životu položio, državi i ženi. Ako prvu tako lako pogazim, što će tek biti s drugom.* (Lovrenović:2003:137), što govori da se otac samo odazvao domovinskom pozivu, bez naznaka bilo kakve zločinačke ideje, koju školska slika uzima za službenu istinu.

Upravo ta sačuvana kućna sjećanja ne daju Josipu da olahko prihvati politički projektovanu školsku istinu. Neugodnosti zbog oca nisu prestale ni u mladosti. Putovnicu je dobio vrlo teško jer je policijski službenik sumnjao da ide u posjetu ocu, koji se skriva negdje u svijetu. Nisu izostale ni provokacije u vidu turističkih razglednica iz Los Angelesa na kojima otac pozdravlja i pita za zdravlje. Kategorija nestalih, na koju se već uz neprestanu patnju bio počeo navikavati, postala je sve manje i manje psihički izdrživa. Istina se najedanput ideologizirala i podredila socijalnoj hermetičnosti i etičkom destruktivizmu. Otkrivajući takve ideološke mrlje, priča se subverzivno okreće i prema, idealno predstavljenoj, sadašnjosti, odnosno komunističkom sistemu, iako je sve vrijeme primarno okrenuta protiv ranijeg, ideološki obojenog sistema. No, postavljajući pripovjedača kao valorizatora plasirane kvaziistine, Lovrenović u njega ukiva oprez prema procesu viktimizacije, budući njegov prirodni otpor prema veličanju ili prikrivanju bilo čijih ratnih podviga pa tako ni, vrlo važnih, komunističkih zlodjela. Služeći društvenoj angažiranosti, izgovorena je sveopća istina i spriječen mogući društveni tabu, koji bi mogao nastojati prikriti partizanske zločine. Kako bi opstala vjera u etički angažman djela, postavljeno je i retoričko pitanje koje se ticalo odgovornosti pojedinca: *Muka razapinjanja je počela kad mu se slika ukazala nepobitnom činjenicom: jesu li ruke ovoga dragoga, ovog čistog i blagog lica – ruke zla?* (Lovrenović:2003:146) S etičkim ključem u Josipu izražen je, vjerovatno neočekivani, otpor prema ocu, zbog pripadanja ustaškom pokretu i sumnje u to da su i njegove ruke okrvavljene. Josip ne može biti siguran je li i njegov otac zločinac ili ipak nije, no Josip u tim trenucima uviđa nešto, na sveopćem planu, bitnije, a to je da društvo proizvodi proizvoljnu istinu o sudbini njegova i na milione drugih očeva. Svrstavaju ih u nestale, a po svemu sudeći, čim su svrstani među sile zla, oni su, zapravo, ubijeni. Na taj način, sumnja se prirodno usmjerava i prema kanonskoj istini, historijski proizvedenoj i društveno priznatoj.

U toj sumnji, ljudska svijest i stečeno znanje postaju konkurenti zvaničnoj historijskoj istini (historiografiji) i dolazi do razotkrivanja nove stvarnosti. U stručno-teorijskom smislu ta nova književnost poznata je kao *historijska metafikcija*¹⁸ koja za cilj ima preispitivanje i predstavljanje prošlosti u fikciji ili historiji te njezino otvaranje prema sadašnjosti s glavnom namjerom da je zaštititi od utopističkog određenja i teleogizma. Tako određena romaneskna priča istovremeno porađa i još jednu u nizu žanrovskih određenja *Liber memorabiliuma*, a riječ je o novopovijesnom romanu, čija se struktura također zasniva na oprečnom odnosu pojedinca i historije. U razgovoru o romanu za emisiju Nedjeljna lektira, Lovrenović ističe: *koliko ima obitelji, toliko ima historija odozdo, personalizovanih istina*¹⁹, čime direktno ukazuje na potrebu suprotstavljanja kanonskoj, većinski ideologiziranoj, nacionaliziranoj i sakraliziranoj istini. Ovako tematski višeslojna priča, pored primarnog otpora ustaškim fašisoidnim oblicima vlasti iz Drugog svjetskog rata, istovremeno pruža niz drugih otpora, uvijek i iznova usmjerenih ka nacionalnim podjelama, ideologiziranju vjere i političkim manipulacijama. Na taj način, zadržava se izvorna ideja čuvanja humanističkih vrijednosti, kakve su rad, istina i pravda, okvirno nagoviještene u nepotpisanoj i bilješki o nastanku s početka, odnosno kraja romana.

¹⁸ Pojam uvela Linda Hutcheon u knjizi *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*;

¹⁹ <https://youtube.com/watch?v=JvOQBM2mLiQ>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:34

KULTURALNI KONTEKST PRIČE

Kako bi sačuvalao idejnu nit priče, čiji je cilj spasenje svijeta iz društveno montiranih procesa nestanka porodica, povijesno bogatih kultura i čitavih nacija, Lovrenović je u romanesknu strukturu ugradio značajan kulturni sadržaj. Sama ideja da se sačuvane kućne uspomene ožive pisanjem morala je biti nakana za spasenjem jednog povijesnog oblika življenja, a samo pisanje jeste svojevrsna kulturna manifestacija. Kako kultura podrazumijeva široku sferu socijalnih djelatnosti, počevši od umjetnosti preko religije do jezika, tako su i Lovrenovićeve personalizovane kulturalne priče potekle iz najrazličitijih oblasti, a od povijesnog značaja, najreprezentativnije su one o Matiji Divkoviću i fra Anđelu Zvizdoviću iz odlomaka *Iskušenje fra Matije Divkovića u Mlecima* i *Zvezdani plašt*.

Općepoznata je povijesna istina o Matiji Divkoviću, katoličkom svešteniku iz reda bosanskih franjevaca, koji je prvi napisao tekst na narodnom (pučkom) jeziku te tako otpočeo franjevačku književnost u Bosni i Hercegovini. No, Divkovićeva veličina nije samo u objavljivanju *Nauka krstjanskoga*, već u njegovom reformatorskom nastojanju da pomogne svojoj vjerskoj zajednici i olakša njihovo zajedničko crkveno službovanje tako što će ukloniti svaki vid crkvene hermetičnosti koji onemogućava običnom puku da razumijeva ono u šta vjeruje. Štampanjem slova htio je, kako kaže, *otkloniti makar zeru mraka bosanskoga*. (Lovrenović:2003:77). Još bitnije od nužnog urušavanja crkvene hermetičnosti bilo je Divkovićevo uviđanje na koji način vjera treba da gradi međuljudske odnose zasnovane na razlikama i uvažavanjima, a ne da bude alat za ideološke procese koji će proizvoditi podjele i mržnju. Takav kontrast u religijskim ostvarenjima primijetio je uporedivši Mlećane i Bošnjake: *Otkupitelju moj, kako se ovo živi? Što su, evo, Mleci, a što Jelaške, Vareš, Olovo, Kreševo, pa i Sarajevo; sva Bosna? Evo, grad – s kraja na kraj, šetajući, dva-tri sata – a kuća, naroda, bogomolja više nego Tvojih podanika u svoj Bosni! A sve jednim jezikom zbori, sve jednoga Tebe slavi. A mi...od sela do sela, od kuće do kuće, nisi siguran od vuka, hajduka, Turčina...Pa što nisi siguran malu i glavi, nego ni Bogu se moliti po svom zakonu nije uputno, a često ni pametno. Oprosti, Svemogućí, grešnu misao: pa jesmo li svi Tvoji? Je li vjerovati ovdje i tamo isto jednako mučno? Pola raja ovdje je na zemlji već, drugu polovicu nije teško zamisliti. Ovdje i ako vrag mami, lice mu je umivena slast znanja i berićeta; našemu iz trbuha krči, tuskav je i udara svakom pogani, s koca progovara a ime mu je*

strah, gurema i neimanje, gore od svega. Pouči me kako ću Bošnjake uplašiti paklenim mukama kad za druge, lakše ni ne znaju... (Lovrenović:2003:77) Fra Matija Divković živio je po Božijem zakonu ljubavi, koji je naređivao jednakost svih ljudi na zemlji. Međutim, zalazeći dublje u venecijansku unutrašnjost, uviđajući s kolikom količinom bogatstva, raskoša i sjaja, venecijansko sveštenstvo vlada, njegov naum pomoći ubogom bosanskom puku, učinio mu se najedanput besmislen. Na trenutak, probudila se u njemu prosta ljudska halapljivost i želja za ovosvjetskim blagom: *Sljepčino fratarska, zbacij taj habit, progledaj, zaboravi Bosnu i slova, siđi u prvu oštariju, napij se i nit kud idi nit se kud vraćaj, obatali, ostavi sve...*(Lovrenović:2003:77).

Malopredašnju sliku prirodnog sklada među ljudima, zamijenila je slika materijalnog zastora. Fra Matija je shvatio da ne brinu svi fratri za pastvu, stanje vjere, crkvi i samostana, kako im vjerski nauk nalaže, već da svoje crkvene odore koriste kao moćno političko sredstvo u borbi za lični status i društvenu moć. Ostvaši vjeran dobru, uz truo okus u nepcu i muku u stomaku, mučen sumnjom *je li ljubav samo za jednake*, vratio se završetku svog tiskarskog posla. Tako je fra Matija Divković zaslužio važno mjesto u kulturalnom svijetu Bosne i Hercegovine.

Istu stvarnost, iz koje se vjera povukla pred vremenitim dobrima, sve dublje uronjenu u Sodomu i Gomoru u kojoj su preleti i knezovi jedine vođe, predosjetio je i fra Anđeo Zvizdović, onaj, koji je katoličku vjeru spasio u ključnom povijesnom momentu, prijetećem za njezin potpuni nestanak s ovih prostora. Pišući o njoj, uputio je izravnu kritiku crkvenoj slavi, bogatstvu i moći, koje su u potpunoj suprotnosti s načinom na koji žive njeni podanici. Time je demaskirao crkveni nemoral i razbio idealističku sliku crkvene svetosti. *Gledao je firentinske, mletačke, madžarske poslanike i trgovce kako se ispod oka, ne hoteći priznati, dive na Bobovcu, u Sutisci, u Jajcu...Nije ni onda mnogo mario za sav taj zemaljski sjaj, ali za knjigu i kontemplaciju jest imao sklonosti. Onda je došao turski vihor, i Zvizdović je na svoje oči gledao kako se sve to ruši u prah, i vidio jad i strah i bježaniju i pogibiju...I stao pred Mehmeda, osvojitelja. Jedini. Ne da gine kao junak, junaci su se uglavnom bili razbježali, nego da spasi ono što se još moglo spasiti. Na Milodražu, pred sultanom, jedan je fra Anđeo umro, drugi se rodio. Umro u onom času kad je izlazio pred Mehmeda, rodio se kad je posao bio svršen. Koji je bio onaj što je govorio s Mehmedom, to ni Zvizdović ne zna. Samo zna da je s onim prvim potonuo čitav svijet, onaj koji ovdje još traje, a da je s onim drugim nastao novi, o kojemu ovaj ovdje ništa ne zna i ne može znati.* (Lovrenović:2003:63) I pored povijesne uloge, ostvarene donošenjem Ahdname – službenog

dokumenta koji je omogućio slobodno ispovijedanje vjere bosanskim franjevcima, Lovrenović bira Zvizdovića da bi naratorovim glasom u njega utkao još jednu nužno potrebno kazanu istinu o crkvenim vladarima i njihovim procesima vjerske materijalizacije: *Svi su oni takvi, brzi na besjedi, ziđu kule po nebesima, misle riječima da se gradi...Zaključcima i odlukama!...A ako ti se neće da s bespolsenjacija u duge dispute ulaziš, odmah si kriv i sumnjiv...*(Lovrenović:2003:71) Bila je to poruka običnim ljudima, zanesenjacija idejom apsolutne čistote i ispravnosti crkvenih službenika. Predstavljen u suprotnosti sa svojim savremenikima, fra Mihovinom i fra Girolamom Savonarolom, fra Zvizdović zagovarao je antimrziteljske i antifanatičke ideje. Kao i Divković, i Zvizdović je zaslužio važno mjesto u kulturološkom svijetu Bosne i Hercegovine, gledajući na vjeru kao na element sjedinjenja u humanističkoj jednakosti, a nikako kao na element razdvajanja u političkoj privilegiranosti. Fra Matija Divković i fra Anđeo Zvizdović objašnjavaju šta vjera izvorno jeste, suprotstavljajući je oblicima u kojima je povijesno iskorištena. Obojica biraju stvaranje umjesto razaranja, što još jedanput potvrđuje okvirnu ideju romana, izraženu u snazi stvaralačke naspram rušilačke moći. S njima roman dobiva na kulturološkoj vrijednosti i idejnom značaju.

Mržnja na ideološkoj osnovi bila je glavnom pokretačkom energijom i ranijih vojnih osvajača: *Najzad se Turčin morade pokorit, a naši se vratiše kućama, i istom se onda pripadoše: Turci sve poharali, više od muke nego od gaziluka. Na pragu najdoše horoza bez glave, biva: vako bi s vama da smo vas našli, a raspelo, eno, ono što je i sad na zidu, okrenuto naopako, biva: vako ćete vi visit!* (Lovrenović:2003:37) Iskazati ideološku pripadnost značilo je, bez mogućnosti izbora, preživjeti ili umrijeti: *Hodo s džambasima, svukud prohodio, pa i više znao: „Ima u svakog Švabinog oficira srča, pa kad god će ulaze, prvo dobro kroz nju razgledaju. Mi ćemo sutra svi izaći na vrh Zborišća, pod lipu, i zasukat rukave, a ruke pružiti niza se. Oni će vidit križe na rukama, ništa se ne bojte.“ Tako i bi: iz Zborišća niko ne postrada, samo jedan gluhonim i slabouman mladić. Ubiše ga Poljaci iz prethodnice kad je, u fesu i šalvarama, izletio pred njih alačuć i veseleć se na svoj način. Napeti i zviravi, prepadoše ga se, zar?* (Lovrenović:2003:38)

Pronašavši drugi etički ključ, ovaj put u liku dida, koji svojim govorom prekida višestoljetnu kulturalnu šutnju, Lovrenović pomjera ideološku zavjesu multikulturalne Bosne i Hercegovine. Određujući se za *nepotkupljivog svjedoka istine*²⁰, pokazuje da Bosna i Hercegovina jeste multikulturalna zemlja, ali ne i interkulturalna. Na njenom prostoru zaista žive različite etničke skupine, čiji sljedbenici donekle međusobno i komuniciraju, no na nivou njihovih institucionalnih određenja, zvaničnih religijskih zajednica, mirne i svrhovite komunikacije nema. Da ne bi ostavio nedorečenu kulturološku sliku kojom se bavio, Lovrenović u dida ukiva kulturološko spasonosni vapaj malog čovjeka pišući tako i jedan vid kulturnopovijesnog eseja: *Uvik sam tražio pozdrav koji bi svakom araiso, jer, bolan, dodija to nabranjanje, a svejedno ne možeš svakom bit prav. Dobar dan, to je lipo: ti meni, ja tebi...Šta je bolje nego kad insanu zaželiš da mu dan bude dobar? Ali otkad poteče ovaj novi vakat, jedino sam begeniso pozdrav. Zdravo! Kud ćeš lipše! Svakom živu možeš ga reći: i ditetu, i staru, i žensku, i mušku, svakoj viri, i težaku i gospodinu i vlasti i fukari..A kratak i zgodan. I potrebit: šta je preče od zdravlja!* (Lovrenović:2003:47) No, kada govorimo o kulturološkim određenjima priče, bilo bi nepravедno ne istaći i drugu psihološku stranu dida Matije. Iako vrijedan čovjek, neopterećen materijalnim, dobar komšija i vjeran drug, did Matija se u svojoj jednostavnosti ne uspijeva odvojiti od patrijarhocentrične slike svijeta. To je jasno iz njegova razmišljanja pri odabiru djevojke za ponovnu ženidbu. Sve se može tolerisati, ali da se ne slaže s majkom – to nikako: *A curu sam begeniso odmah: omalena, žustro prolazi odajom, ni za što ne zapinje, na noktu se okreće, a šuti...A kako je dovedo, evo je i danas. Pedeset godina i koja više, biće! Na livanjsku se nosila, veliko čikalo češljala nad čelom...Ne htidoh pred njezinima ništa govoriti, a i cure mi bilo žao, neka još malo odiščili...A putom me briga obladala: hoće li valjat? Samo da mi materi ne ide uz nos! Sve bi nekako otrpio i gledao da je naučim, ali ako se s materom ne složi, to je propast!* (Lovrenović:2003:32) Kako niti jedan Lovrenovićev lik ne služi pukom ispunjavaju hronotopa, tako ni ova didova priča nije data tek radi zadovoljenja forme, već radi ukazivanja na još jednu kulturološku nijansu pripovijednog svijeta bosanske kasabe, ostvarenu u živućem patrijarhatu.

²⁰ Termin preuzet od Roberte Nikškić, iz istoimenog teksta, objavljenog u časopisu *Motrište*, 2015. godine na str. 149.

Završno poglavlje romana, *Rod. Broj. Dom*, još jedanput poentira besmisao rata. Pripovjedač kaže: *Iz ove kuće, niz ovo stubište otišao je otac, misleći da se odaziva domovini, i nije se vratio nikada. Zasukli su ga, s tisućama drugih, oni što su također nastupali u ime domovine, sljedeće po redu, te slavne 1945.* (Lovrenović:2003:152) Pola vijeka poslije, pripovjedača su iz stana na Grbavici otjerali opet oni, koji su htjeli neku novu, ko zna koju po redu, domovinu. Ni otac, ni oni koji su ga ubili, nisu shvatali da su samo žrtve društveno-političkih sistema i njihovih interesa. Istina jeste da su se borili protiv zla u historiji, no transparentan je aspuđ da su isto zlo sami proizveli. Na taj način, čovjek u isto vrijeme postaje onaj koji stvara i onaj koji razara, a njegovo je ljudsko pravo i etička odgovornost koju će ulogu izabrati. Lovrenović bira prvu i postaje *kamijevac*, boreći se stvaranjem protiv apsurdna razaranja.

Pripovjedač se ponovo vratio Bosni, onoj koja ga je *mržnjom bratske ljubavi* od sebe otjerala: *U takvom znaku bio je tvoj početak: propast i napuštanje doma. Potom: Bosna! Bosna kao povratak u uterus. Svi su išli iz Bosne, ti si se vraćao. Možda baš zato što je već bilo ovjereno jedno iskustvo neuspješnoga otkidanja od nje. To uporno vraćanje Bosni i držanje za Bosnu, s tvoje strane, sa strane takvih kao što si ti – bilo je sumnjivo, opasno! Zatim – protjerivanje, koje te nije opametilo. Umjesto pouke i udaljavanja, još dublje, u središte – Sarajevo! A u Sarajevu gore od gorega – Grbavica!* (Lovrenović:2003:152) Vratio se, i sklopio roman otpora ratu. Jasno je da nije bio namijenjen pukoj literarnoj igri, izgradnji književnog imena ili bilo kakvom profitu, već isključivo etičkom angažmanu. Bio je nužan u onome što je poslijeratnoj Bosni nedostajalo i danas nedostaje, a to je glasna poruka iz perspektive običnog čovjeka. Nazivi ulica i trgova su promijenjeni, ali egzistencijalna drama, izražena u socijalnom nesnalaženju, državnoj nebrizi za prava svojih građana i stalnom psihološkom nemiru od novog sukoba, je ostala ista. U borbi protiv rata i psiho-socijalne traume koju on proizvodi, veličina je ovog romana.

IDEJNI SISTEM PRIČE

Kada sumiramo rečeno, shvatamo da je Lovrenovićevo pisanje bilo usmjereno u tri primarna smjera. Prvi je za cilj imao spriječavanje ideološkog procesa nad jednom društvenom zajednicom, za šta su se naročito borili did Matija i stric fra Anđeo Jablanović, ne htijući biti dijelom onih koji izdaju i mrze. Drugi je onemogućio povijesnu laž tako što je pospješio Josipov kritički um, dječije naučen na razmišljanje, a ne na interesno priklanjanje mišljenju institucionalne većine. Treći je demaskirao religijsku i kulturalnu sveopću manipulaciju, izdižući povijesno odabrane pojedince, fra Anđela Zvizdovića i Matiju Divkovića, iznad religijskog utopizma. Fragmentarnom dekonstrukcijom spašenih uspomena, oživljavanjem povijesnih glasova i analiziranjem saznanog, Lovrenović je za ključna mjesta izdvojio trenutke borbe malog čovjeka s ideološkim zlom, predstavljenim u aparatu društvene moći. Nijednog trenutka nije dozvolio da institucionalne ideje nadglasaju humanističke te se tako odredio subverzivno prema svakoj ideologiji, religijskim diskursima, jednonacionalnim kulturama i viktimizacijskim procesima. Roman je dominantno obilježen pričom o nestalom ocu, onom, kojeg su u domovinskom pozivu ubili oni, koji su se, također, odazvali pozivu buduće domovine, što zapravo svjedoči o apsurdnosti tog vremena. Dok su se obični ljudi žrtvovali za domovinu, ona je brisala čitave viševjekovne kulture, ucrtavala međunacionalne granice, manipulirala svetošću i negativno određivala ljudske sudbine. Vjerujući u ideju humanističkog spasenja, Lovrenović bira ideju rekonstrukcije i ponovnog humanističkog oživljenja. Time u svom stvaranju postaje kamijevac, boreći se stvaranjem protiv apsurda te na svega 150 stranica uspijeva napisati i autobiografski roman, odnosno biografsku priču, i porodičnu hroniku, i roman društvene drame, i novopovijesni roman i kulturnopovijesni esej.

INTERPRETACIJA ROMANA *NESTALI U STOLJEĆU*

AUTOBIOGRAFSKI ELEMENTI ROMANA

Nestali u stoljeću proširena je verzija *Liber memorabiliuma*, s čijim se sadržajem u dosta navrata podudara. Primarna razlika jeste poglavlje *Tko si ti*, koje objedinjava niz dnevnčkih eseja o Bosni, Bosancima, bosanstvu, hrvatstvu, nacionalnim određenjima, standardizaciji nacionalnog jezika, nacionaliziranju intelekta, komunističkim zločinima, stranim ratovima, političkim partijama, vjeri, domovini i piscima. Također, poglavlje *Tko si ti* u svom sadržaju krije pasuse iz kojih se izravno čuje glas vlasnika uspomena. Jedan od onih koji to najbolje pokazuje je sljedeći: *Ima u čovjeku jedan tihi, skriveni rezervat u kojem miruju davni treptaji duše, koji su – mi sami. Nailaze i prolaze godine, zbivaju se zbivanja – s nama, u nama, oko nas – plovimo u zbivanjima, lomi nas život, oblačimo na se obličja i haljinke o kojima ni sanjali nismo, igramo uloge, katkad i s velikom strašću, uvjereni da su prave, da smo to – mi sami. Tako nas gledaju i uzimaju, vrlo ozbiljno, borimo se za te „važne“ i „velike“ stvari, sve veće od većih, i važnije od važnijih, stječemo i zadobivamo hibituse i nimbuse po kojima se legitimiramo i bivamo legitimirani, jednom riječju: gradimo „svoj život“, svoje „ime“, i takvi prohodimo svijetom, između ljudi, bivamo utaboreni u tabore – „svoje“ nasuprot „njihovima“; u svom taboru primljeni kao svoji, od njihovog kao oni tamo...A sve je – dim, fikcija, ništa...*(Lovrenović:2013:242) Poglavlje *Tko si ti*, uz završno poglavlje *Majčin prsten. Kraj*, jesu jedini novi dijelovi romana u kojima se osjeti pripovjedačeva bliska veza s pripovijednim svijetom. Iz takvog odnosa zaključujemo da je u tim poglavljima riječ o istom onom autodijagetičkom pripovjedaču iz *Liber memorabiliuma*. Međutim, u ostalim poglavljima često se susrećemo s frazom *onaj koji bilježi*, što dodatno usložnjava pripovijednu strukturu. Uvođenjem takvog određenja, dobivamo dvije pripovijedne perspektive, onoga ko je vlasnik uspomena na kojima se gradi struktura romana i onoga ko bilježi te uspomene. Obje perspektive djeluju istovremeno i neodvojive su jedna od druge. Na taj način, smjenjuju se dva pripovijedna tipa – autodijagetički i metadijagetički pripovjedač, objedinjeni u jednom liku.

Pošto je riječ o proširenoj verziji romana *Liber memorabilium*, svi već spomenuti autobiografski elementi iz njega, prisutni su i ovdje (*Priča o Crvenom križu, nestalom ocu, djetinjim uspomenama iz Jajca i Varcara, životu u Zagrebu i ličnim stajalištima prema nacionalnim,*

vjerskim i drugim kulturološkim pitanjima). Novi autobiografski element jeste priča o majci, čija će pozicija za roman biti od ključne važnosti, i njenom odnosu prema nestalom ocu (mužu) iz poglavlja *Majčin prsten. Kraj*. Kazaz je određuje kao *modernu reinkarnaciju Homerove Penelope* (Kazaz:2018:30), što kontekstualno odgovara Lovrenovićevom predstavljanju majke: *...Ali majka, to znam pouzdano, gajila je vrlo vruću nadu da će se on odnekud javiti...Poslije svega, majka se nikad nije udavala, sav njezin život bio je posvećen na jedan način meni, na drugi njezinim roditeljima, koje je ona u Mrkonjiću pazila do smrti i čestito ih spremila na onaj svijet. To je bila njezina sva briga, i ta stara djedovska kuća, koja je sad, poslije ovoga rata, pusta i gluha, tuđa, zapravo ničija. Da, i održavanje onoga malog groba u Kraljevici preko nekih tamošnjih dobrih ljudi koje je upoznala kada je sahranjivala svoga starijega sina...Dakle, njezin život je bio jako ispunjen, ali cijelo vrijeme osjenjen tom mišlju, ako se to može nazvati nadom, nekad jačom nekad slabijom – da bi se taj čovjek mogao odnekud javiti, ili pojaviti...Ta žena je umrla zimom u dubokoj starosti, imala je devedeset i pet godina, dakle bila je nekakav svjedok Stoljeća, bez jasne svijesti o tome jer je bila obična i nepretenciozna žena; promatrajući je u tih nekoliko dana dok se gasila, imao sam vrlo snažnu, gotovo opsesivnu slutnju da se ona tada, na odlasku, živo, na neki meni sasvim nejasan način susreće s tim svojim čovjekom, da je naprosto nemoguće da taj život završi drukčije nego upravo tako, da se negdje, u imaginaciji ravnoj stvarnosti, na granici između života i smrti o kojoj ne znamo ništa, susretnu i da ponovo odu zajedno na tu neku drugu stranu, o kojoj također ne znamo ništa.²¹ Lovrenovićeve uspomene na majku, zabilježene su u romanu i u sljedećem kontekstu: *Službenica u matičnom uredu koja treba da izda smrtni list za majku pita kada i gdje je pokojničin muž umro, gdje je pokopan. Mora posegnuti za pričom zbog koje mu je nelagodno, prepoznaje tu vrstu nelagodnosti što ga je kroz život pratila na šalterima, u kancelarijama, na ispitivanjima, koju je već bio pomalo zaboravio: - Nestao je četrdesetpete, ne zna se gdje je i kada umro, ne zna se gdje je i je li ukopan. Službenici je neugodno, ali mora pitati dalje: - Pa, moralo se nekad tražiti službeno proglašenje mrtvim, imate li barem to? - Ne, nije se nikad tražilo, niti ga je itko dao. Majka nikada nije tražila proglašenje, jer bi to u njezinome zavjetu čekanja i nadi u povratak bilo ravno izdaji. Tko zna do kada ga je čekala, odnosno u kojem trenutku je izgubila nadu? Možda ni ona sama nije umjela odredit taj trenutak. A možda nikada nije ni nastupio u jasnoći i konačnosti.* (Lovrenović:2013:376/7)*

²¹ <http://ivanlovrenovic.com/clanci/intervjui/-nemoj-se-vracati-u-bosnu->, pristupljeno 12.4.2021. u 13:30h

Ova, prethodno neispričana priča o majci, morala je pronaći svoje mjesto u romanesknom opusu, jer majka u svojim rukama drži treći etički ključ, nužan za otključavanje pripovijedno aktuelnog vremena. Ahmed Burić u svom tekstu *Djetinjstvo Ivana Lovrenovića*²² (Burić:2015:103) roman *Nestali u stoljeću* određuje *knjigom unutrašnjeg inventara*, što roman zaista i jeste, jer Lovrenović sprovodi veoma uspješno mentalno pospremanje, pridružujući svakoj uspomeni adekvatno osjećanje.

Drugi autobiografski element, koji u *Liberu* nije bio naveden, jeste informacija da je pripovjedač bio u zatvoru. Isto otkrivamo i iz Jergovićevo­g intervjua s Lovrenovićem²³, tokom kojeg Lovrenović, također, priča o vremenu boravka u zatvoru. U oba slučaja, bilo je to u banjalučkoj Crnoj Kući, istom onom zatvoru u kojem se odvija radnja Kočićeve političke komedije *Sudanija*. Svi zatvorenici koji su s pripovjedačem spavali u zatvorskoj ćeliji, jednaki su onima s kojima je boravio Lovrenović: siromah s Kupreškog polja, djecoubica Krstan, profesionalni provalnik, Lojz, džeparoš i ostali. Isti je i razlog boravka u zatvoru, u romanu se navodi „protiv naroda i države“, a Lovrenović kaže da je bio optužen za antisrpski duh i reafirmaciju ustaškog režima. Nakon što se policijska sple­tka razriješila, otkrivena su i stalna kućna uznemiravanja, namjerna pretresanja ureda, stana i rodne kuće u Varcaru te zastrašivanja majke i supruge Vere. U oba slučaja, ključnu ulogu u puštanju na slobodu, ukazivanjem na namjerna policijska spletkarenja, odigrao je mrkonjički načelnik Uroš Anđelović, koji je usput spriječio dugogodišnju nepravednu robiju.

Istovremeno posmatrajući tri Lovrenovićeva romana, koji se međusobno nadopunjuju, govoreći s istom važnošću i o autobiografskim elementima koji se tiču porijekla, rodbinskih veza, školskih uspomena, dogodovština iz rane mladosti, a kasnije ozbiljnih životnih problema, ličnih stajališta o nacionalnim, vjerskim i političkim pitanjima, od manje važnosti nije spomenuti i podudaranja u navedenim imenima. Poslije dida Matije, očevog strica Anđela, pripovjedačevog strica Stjepana, ujaka Blaža i Mirka, za koje ne možemo stopostotno tvrditi da su stvarna imena Lovrenovićevih članova porodice, ovdje se javljaju dva stvarna imena. Pripovjedačeva supruga Vera, koja ga je dočekla kući iz zatvora, je stvarno ime Lovrenovićeve supruge. Također, Maja, koju vodi baki u Varcar na Uskrs, stvarno je ime Lovrenovićeve kćerke.

²² Vidi 85. broj časopisa *Motrište* iz 2015.

²³ <http://ivanlovrenovic.com/clanci/intervjui/-nemoj-se-vracati-u-bosnu->, pristupljeno 12.4.2021. u 13:30h

Iako niti u jednom dijelu romana nije imenovan ni onaj koji bilježi, ni onaj ko je vlasnik uspomena, pa je stoga sve vrijeme moguće govoriti o nekoj vrsti fiktivnog pripovjedača, ipak se uočava nekoliko autobiografskih poklapanja. Posmatrajući priču u ovome kontekstu, i roman *Nestali u stoljeću*, pored svih drugih romanesknih ostvarenja, koja ćemo prepoznavati u nastavku interpretacije, vrsta je i autobiografskog romana, odnosno biografske priče.

POSTMODERNISTIČKI ELEMENTI ROMANA

Postmodernističke odrednice i *Liberovog* nastavka tiču se njegove strukture. Osim što je i on sačinjen od lapidarija uspomena, kod njega je primijećena i snažna intertekstualna poveznica sa svojim prethodnikom. Objašnjenje da je proširena verzija mogla nastati zahvaljujući kartonskoj kutiji s rukopisom dnevnika, izmaklom plamenu iz '92., koja je do pripovjedača došla pri povratku u opljačkan i opustošen prijeratni stan na Grbavici, uključena je u istu onu *Liberovu* nepotpisanu bilješku s početka romana. U novom romanu, nepotpisana bilješka je samo dobila svoj naslov, *O nastajanju*, a njezin sadržaj jednak je prethodnom. Mentalna okupacija pojmom *nestalih*, nastavljena je i dalje pa je tako i ovdje preneseno *Liberovo* poglavlje *Za nestale svoje*. Poglavljima *Nestanak Varcara* i *Jajce, vaj Jajce*, zadržana su i *Liberova* sjećanja na nekadašnje kulturne topose zemlje. Čitavo poglavlje *Did govori*, predstavljeno svojevrsnom hronikom prijeratnih i ratnih zbivanja, preuzeto je iz *Libera*. Priča o *Zvezdanom plaštu* i fra Zvizdovićevom mijenjanju kulturološke paradigme, uključena je u poglavlje *Bosna argentina*. Političko iskušenje fra Matije Divkovića u Mlecima, također je dio poglavlja *Bosna argentina*. Centralno sadržajno jezgro romaneskne priče i *Nestalih u stoljeću*, kao i *Liber memorabiliuma*, jeste istoimeno poglavlje *Liber memorabilium*. Suočavanje s poratnom atmosferom svijeta i arhivarenje po preostalim uspomenama, izraženo u *Liberovom Epilogu*, naslovljenom *Rod, broj i dom*, uključeno je zajedno s uspomenama na Varcar i Jajce u prvo poglavlje novonastalog romana.

Druga postmodernistička odrednica romana *Nestali u stoljeću* jeste intertekstualna veza s Biblijom, ostvarena citatom na koricama romana: *Živi barem znaju da će umrijeti, a mrtvi ne znaju ništa niti imaju više nagrade, jer se zaboravlja i spomen na njih. Davno je nestalo i njihove ljubavi, i mržnje, i zavisti, i više nemaju udjela ni u čem što biva pod suncem.* (Propovjednik)

Možemo zaključiti da se postmodernizam romana *Nestali u stoljeću*, isto kao i njegovog prethodnika *Liber memorabiliuma*, vidi samo u načinu njegove izgradnje, koji je ovaj put za nijansu drugačiji. Iako i ovaj roman nastaje na lapidariju uspomena, uvođenjem dvojnih pozicija, vlasnika uspomena i onoga koji bilježi, on se ipak oblikuje bilježenjem, a ne sklapanjem, kao što je to bio slučaj u *Liberu*.

Važno je napomenuti da se Lovrenovićeva veza s poetikom postmodernizma u sva tri romana ostvaruje samo u njihovim strukturama, a nikako u konačnim idejama. Filozofija niti jednog od tri interpretirana romana nije postmodernistička, ostvarena relativizacijom, ironijom, decentriranjem i igrom, već je isključivo etička, angažirana u borbi protiv društvenog zla. Stoga se i *Nestali u stoljeću*, kao i *Liber memorabilium*, mogu razumijevati kao postmodernistički romani isključivo u kontekstu svojih struktura, a nikako na sveopćem planu.

DRUŠTVENI I POVIJESNI KONTEKST PRIČE

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, osnovno osjećanje koje je zaokupljalo atmosferu bosanske sredine bilo je strah. Nije se manifestovao samo u iščekivanju ponovno mogućeg sukoba, već u snažnom nepovjerenju među ljudima. Sve što je bilo iole nepoznato, označavalo je znak za upozorenje od eventualno mogućeg zla. Najbolji primjer takve atmosfere bio je slučaj sa Švabom Vilijem, ispričan u istoimenom poglavlju, koji je došao instalirati mašinu u pilani, dok su svi vjerovali da Vili zapravo instalira atomsku bombu koja će nakon pokretanja pilane eksplodirati. Kada Ljiljana Tadić-Adžamić u svome tekstu „Dijalektika poližanrovskog dijaloga i institucionaliziranost malih priča u literaturi Ivana Lovrenovića“²⁴ kaže *rat i krv su često samo statistika* (Tadić-Adžamić:2015:144), ona zapravo govori o široj istini da rat i krv nisu samo popisi zlodjela, mučenja i uništavanja, već da je rat neminovni tvorac i oblikovatelj života.

U funkciji malih priča, *integriranih u roman kao protuteža svemu onome destruktivnome što je opisano i vezano uz devedesete godine prošlog stoljeća* (Lujanović:2018:142)²⁵ jesu obični ljudi, čiji su životi nestali pred ideološkim destrukcijama dvadesetoga vijeka. *Nitko nikada o njima neće znati ništa: što su sve prošli, i kako su nestali. Čak – ni kako su se zvali i gdje su im bili kućni pragovi, svi ti bezbrojni priprosti seoski joze, ante, stipani, ti omeri, ibre, halili...Njih lično nitko ionako nije pitao ništa, a historijski – oni su sramota roda, ratnici na krivoj strani, sluge đavolove. O njima se nije govorilo, za njih se nije pitalo, njihovi grobovi nikomu nisu bili važni.* (Lovrenović:2013:19) Sliku idealno predstavljene stvarnosti kvario je ovaj starac: *Izbezumljeni starac u invalidskim kolicima na peštanskom aerodromu – još jedna ruka iz groba – izbavio se iz jednoga svijeta, koji ni po čemu nije bio njegov, a u kojemu je proveo cijeli ljudski vijek, da bi ga zamijenio za drugi, kojemu više ne pripada ni po čemu: apsurdna sudbina. Je li taj prizor u koji gledaš na novinskoj fotografiji – sukus, kvinstencija Stoljeća? Stoljeća, koje se ponadalo da završava brisanjem Berlinskog zida, a završilo je ljudskom hektakombom u Srebrenici.* (Lovrenović:2013:21) Ugrađujući ovakve prizore, kakvih je čitav niz u poglavlju povijesno metaforičnog naziva *Ruka iz groba*, u stvarnu sliku svijeta iz dvadesetog stoljeća, Lovrenović pruža otpor mogućim viktimizacijskim procesima poslijeratnog doba.

²⁴ Vidi 85. godište časopisa *Motrište* iz 2015. godine

²⁵ Vidi *Zbornik radova o Ivanu Lovrenoviću sa naučnog skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine*

Ovi ljudi, više nego išta drugo, humanistički su poraz čovječanstva i stvarnosti koje su fašisoidni oblici vlasti iz prethodnoga stoljeća proizveli. Priča se na taj način subverzivno okreće prema prošlosti, nacionalnim politikama hrvatstva, srpstva i bosanstva, čije su nacionalističke politike dovele do građanskog sukoba, ubile na milione ljudi i zbrisale stoljeća kulturnog blaga. Međutim, ovi ljudi znak su i upozorenja na besmisao birokratske kategorije nestalih. Obesmišljava je slika Andraszija Tamasza, koji se pojavljuje kao znak da sredina između živog i mrtvog fizički nije moguća. Upravo je Tamasz taj koji ne da novoj stvarnosti da zađe u viktimizacijske procese jer čisto određenje pobjednika za nju nije moguće.

U osnovi priče je i dalje rat, ali fokus nije na ratnim dešavanjima, već na egzistencijalnoj atmosferi koju je rat proizveo. Ovaj put se povijesno ide korak dalje pa se priča s posljednjeg bosanskog i Drugog svjetskog pomjera i na onaj iz perioda austrougarske okupacije. Ostaje ideja otpora ratu i etički selektivnim politikama koje uz njega idu, s dodatnim ciljem pobjeđivanja bola na koji poslijeratni život obavezuje.

Koliko je ratna ideja mržnje, podjela i odvajanja bila utkana u živote običnih ljudi, svjedoče scene etničkih premještanja, predočene poglavljem *Varcar, prazan i sam*. Postavlja se pitanje zašto su varcarski Muslimani morali biti premješteni u Zenicu, Sanski Most i Ključ, a varcarski Hrvati u Glamoč, nakon dolaska srpske vojske. Jedini mogući odgovor krije se u željenom nacionaliziranju teritorija, čineći bosanske gradove jednonacionalnim i monokulturalnim. Istovremeno, za prijeratnu sliku Bosne, to je moralo značiti ideološko prekrojavanje teritorija i kulturalnu destrukciju. No, Lovrenovićeva misija spasenja svijeta od društveno montiranih procesa nestanka ne bi mogla biti uspješna da procesima ideologiziranja, militariziranja i viktimiziranja nije suprotstavio glasove humanosti, potekle iz običnih ljudi, žrtava, a ne saučesnika u namještenom zlu. Ono što je za tok takvih procesa u *Liberu* značio did Matija, ovdje predstavlja komšija Stipe: *Stipu, komšiju, koji je bio kovač a tako se i zvao: Demirović, pitali su u danima oslobođenja za televiziju: je li istina da je gasio srpsku kuću što je planula? Jesam, jašta sam, ko što bi je opet gasio, i ko što bi volio da moju neko ugasi!*“ odgovorio je ljutito i zakrenuo se od kamere. (Lovrenović:2013:26) Ovakve scene ponovo ističu distanciranost običnih ljudi od dehumanizirajućih društvenih procesa, proizvedenih u rukama institucionalnih moćnika.

Tamo gdje su nacionalne politike vidjele prostor za teritorijalna preokrojanja i izmjene naziva ulica i gradova, isuviše česte za to doba, obični ljudi vidjeli su prirodnu harmoniju, civilizacijsko bogatstvo i jedinstvo u multikulturalnosti.

Varcar je bio grad na cesti. Još bolje: na cestama. I to je najbolje znao varcarski jezik. Bez obzira na službene nazive tih ulica, koji su se ionako u ovome stoljeću mijenjali mnogo i često, uvijek se govorilo: Banjalučka, Jajačka, Ključka cesta. Time je savršeno precizno bilo određeno njegovo mjesto u njegovu svijetu. Prema sjeveru je Banja Luka, bliska i važna („Misir je to, moj junače“ govorio je did, veličajući snagu i plodnost šehera i njegova polja), a iza nje puca cijeli svijet. Na zapad ide se u Ključ, malen i drag, nekako srodan, gotovo blizanački, a on onda doziva daleki Petrovac i još dalje Bihać. Na istoku Jajce, s cijelom svojom nevjerovatnom ljepotom i svojom otežalošću od povijesti stare i nove, i sa svojim jajačkim namom i ohološću, od koje su Varcaranima trnuli zubi. Odatle, valjda, i pjesma, lijepa i malo poznata: „Rekli su nam doći Jajčani momci, / Na vilenu konju, na srebrenu sedlu. / Mamiti ih hoću, doći im neću! / Babo me daje tri godine dana. / Babini dukati, / mamini sanduci, / šehini jagluci – / ej, moja lipoto! A tamo dalje, iza Jajca, gradovi, vode i gore iz priča i pjesama: Travnik, Bosna, Sarajevo, Jahorina...Jug je nešto drugo. Između Varcara i juga stoji Lisina, široka i plećata planina, a iza nje opet planina na planinu, snjegovi i smetovi, sve do Mliništa i Glamoča. (ni užih putova, ni širih tovara, ni budalastijih ljudi, ni pametnijih volova – k'o u Glamoču! Informira i upozorava pučko iskustvo), pa tek kada se sve to sa puno sreće i uz božiju pomoć prođe, može se misliti na Livno, i dalje, dalje, do Sinja, do Klisa, s kojega se ugleda more! (Lovrenović:2013:27)

Sva ratna zlodjela pravdana su ideologijom i politikom vjere, crkve, domovine i nacije, koje su prividno štatile svoj narod, a zapravo su ga uništavale. Svaki vid pobune malog čovjeka protiv izokrenutih društvenih vrijednosti, prolazio je nezapaženo. Pripovjedačevu firentinsku viziju Varcara i Bosne, koja je postala nužna u pokušaju etičkog spasenja svijeta, a koju su sve više trebale krasiti knjige, izložbe, zbirke, dokumenti i glasnici, zamijenila je ideja društvenog očajaja, izrečena jednom prostom rečenicom: *Treba se zametnuti kuferima.* (Lovrenović:2013:227)

U novoj povijesti, na Varcar se zaboravilo. Nije mu oduzeta samo ekonomska važnost, već mu je zbrisana i viševjekovna kultura, koja je porađala život i davala mu smisao. Varcarskog homo fabera, iz istoimenog poglavlja, koji je Varcaru svakoga dana nesebično ukivao život, tihim, neopterećenim i srčanim stvaranjem, s varcarskih ulica sklonile su ratne sablasti nacionalnih

politika. Najedanput, sve što je imalo svoj prirodni smisao, zamijenjeno je vještačkim proizvodima koji su počeli služiti jedino interesnom djelovanju. Na taj način, umjetnost se elitizirala i s pijadestala sveopće humanosti, pala je na dno društvenog konzumerizma.

Zanatskih ulica u Varcaru više nema, a sjećanjem na njih, onaj koji bilježi šalje poruku svijetu o snažnoj humanističkoj krizi koja je zadesila grad i zemlju: *Moja ulica bila je ulica kovača. Radili su u malim radionicama: u sredini bilo je ciglom ozidano vatrište, iznad njega mijeh s ručnim pogonom, pokraj njega panj s nakovnjem, a ispred svega kameno korito s vodom za kaljenje. Sve je bilo crno, prevučeno debelim masnim slojem gara. Prizor, kada u toj crnini majstor mjehom raspuše vatru, koja sukne u veliki plehani lijevak prema otvoru na krovu, kasnije sam otkrio sav zapanjen, na prizorima pakla kod Hieronymusa Boscha. Majstori su radili po tehnologiji, koja se nije bitno promijenila posljednje tri tisuće godina, i bila je zajednička svim euroazijskim kovačima – i to sam našao kasnije, kod Mircea Eliadea. Izrađivali su domaće potrepštine – potkove, srpove, motike, plugove i još mnogo drugih korisnih stvari, ali nadasve su bili poznati po izvrsnim i trajnim kosama. Njihove su kose bile prodavane širom Balkana, od crnogorskih vrleti do slavenskih ravnica, i po njemu se pročulo ime našega grada. Zvali su ih varcarke – kose iz Varcara. (Kosa varcarska unišla je i u veliku književnost – unio ju je u svoju priču veliki pisac, nobelovac Ivo Andrić)* (Lovrenović:2013:12) Ljudske ruke, koje su s malo novca, a puno želje, uspijevale učiniti ljudski život lakšim, zamijenjene su tehnologijom koja proizvodi masu bez smisla i kvalitete, a na koju nas mašinerija modernog života svakodnevno obavezuje. Time je obezvrijeđen osnovni smisao čovjeka, ostvaren u stvaranju i pomoći drugome. Priča subverzira konzumerističku politiku 20. i 21. vijeka, u kojem je interes zamijenio humanost.

Da bi se obesnažio svaki vid destruktivnog djelovanja u toku 20. vijeka, važno je ugušiti zametke viktimizacijskih procesa u društvu. Kako bi se u tome uspjelo, nužno je pobrojati sva zlodjela, ne prikrivajući i ne štiteći niti jednu sukobljenu stranu. U takvom transparentnom i objektivnom odnosu prema stoljetnom zlu, leži najveća snaga romana *Nestali u stoljeću*. Čovjek kamen povijesna je metafora Muharema Kapetanovića, čovjeka koji je još kao dječak zanijemio pred Ibrahimom, Nurom, Smailom, Zinetom, trogodišnjim Avdijom i čitavom kolonom od dvjestotinjak Kapetanovića i Dizdara, nestalih u četničkom pokolju '43. u Bočcu.

Zapravo, ništa jače ne svjedoči silini historijskog zla, isprepletenim čitavim 20. stoljećem, kao Muhareмова višedecenijska šutnja. Najlakše bi je bilo odrediti kao poraz čovjeka u povijesti i od

povijesti. Bolnom šutnjom Muharema Kapetanovića iz poglavlja *Oj, Vrbasu, vodo hladna!* priznat je prvi u nizu zločinačkih poduhvata iz nesretne bosanske povijesti i suprotstavljen prikrivanju ideološko-zločinačkih mrlja jedne nacije. Ovaj put, šutnja je pobijedila govor.

Poglavlje *Rat zauvijek?* još konkretnije sukobljava dvije istine, politički projektovanu, koja je u isto vrijeme i etnički selektivna, i onu iz ličnih civilnih ispovijesti, koja je zapravo glas onoga koji je zlo doživio. Naime, mrkonjički načelnik, Zoran Tegeltija, podiže optužnicu pod nazivom *Agresija Republike Hrvatske na Republiku Srpsku – okupacija opštine Mrkonjić-Grad – septembar 1995- februar 1996. godine*, okrivljujući Hrvate za sva zlodjela na mrkonjičkoj općini. S druge strane, pripovjedač donosi priču običnog čovjeka i zvaničnoj, historijski projektovanoj istini, suprotstavlja istinu odozdo, odnosno iz perspektive malog čovjeka. Počinje s razotkrivanjem srpskih zločina nad Hrvatima i Muslimanima. Značaj njihovog navođenja nije samo u pobrojavanju ljudskih i fizičkih gubitaka iz posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini, već u shvatanju činjenice da fašističke ideje nacionalnih istrebljivanja iz Drugog svjetskog rata žive i pola vijeka kasnije. *Zastrašivanja, provaljivanja u stanove, fizička maltretiranja, istjerivanje s posla, etnička izolacija, paljenje i miniranje bogomolja, prisilno potpisivanje papira o „dobrovoljnom“ odlasku i prepuštanju pokretne i nepokretne imovine općinskim vlastima* (Lovrenović:2013:33), bile su metode koje su Mrkonjić-Gradu ostavile taman toliko Muslimana i Hrvata, da su svi mogli stati u podrum jedne osnovne škole. Istovremeno sa srpskim zločinima nad Hrvatima i Muslimanima, i Hrvati su činili zločine nad Srbima i Muslimanima, granatirajući po cijelu noć i ubijajući one, mahom starce, koji nisu imali snage da pobjegnu prije hrvatskog zauzimanja grada. Hrvatski zločini značili su i velika pljačkanja grada, koja su podrazumijevala slike beskrajnih kamionskih konvoja koji su noćima odvozili robu, industrijske mašine, predmete iz građanskih stanova i stoku na jug, u Grude i druge hrvatske gradove. Kasnijim istraživanjem unesrećenih lica, kakav je bio sin Nike Marića, uglednog advokata ubijenog u ratu, otkriveno je da su zajedno s Hrvatima, i Muslimani učestvovali u nasilnim procesima. Dakle, zločine su činili i Srbi, i Hrvati, i Muslimani. Važno je napomenuti da pripovjedač ne staje na stranu niti jednih, niti drugih, niti trećih, već transparentno govori protiv zlodjela i Srba, i Hrvata, i Muslimana.

Na taj način, ostvaruje se otpor ratu i njegovim nacionalističkim, militarističkim i viktimizacijskim procesima, koji u nedostacima zvaničnog pobjednika, službeno poraženog i sudski kažnjenog, traju i dvije decenije poslije rata iz devedesetih.

Kako se priča romana *Nestali u stoljeću* idejno naslanja na već započetu priču iz *Libera*, pri čemu obje primarno subverziraju ideološki obojenu prošlost, tako ni ovdje nije izostao subverzivan odnos i prema, idealno predstavljenoj, sadašnjosti. Pripovjedač je već svjestan da je njegov otac ustaša i da je ubijen. Međutim, i dalje ne prestaje razmišljati o njemu i pokušavati otkriti stopostotno tačnu istinu o sudbini njegova oca. Iz dnevnčkih zapisa otkrivamo da je čitao Štajnerovu knjigu *7000 dana u Sibiru*, koja govori o komunističkim zločinima, razmišljajući istovremeno o ocu: *Čovjeku se na mahove čini da čita izmišljenu knjigu o režimu na nekoj hladnoj planeti, u kojem postoje samo vojnici, stražari na jednoj strani, i ljudi-logoraši, tegleća marva na drugoj. A sve se to odigrava na ovoj zemlji, tu, vrlo blizu, prostorno i vremenski. Kako je i gdje je tvoj stari zaglavio?* (Lovrenović:2013:226)

Otpor ratu otkrivanjem povijesnih ideoloških mrlja čovjeka druge polovine 20. vijeka, prema kojem je usmjeren i ovaj roman, usputno otkriva i niz humanističkih kriza i civilizacijskih problema u kojima se našao savremeni svijet. Spašene bilješke iz plamena istovremeno postaju i spašena istina o historijskom zlu 20. vijeka. Elvedin Nezirović u svom tekstu „Nestali u stoljeću, Ivana Lovrenovića“²⁶ o ovako usmjerenom pripovijedanju kaže sljedeće: *Pripovijedajući o nestalima, o ubijenima, o ratovima, nepravdama ili jednom riječju: o univerzalnim ljudskim nesrećama, knjiga otkriva još jednu bitnu stvar: u Evropi 20. vijeka, ali i u Evropi danas, koncept apsolutnog društvenog humanizma neuhvatljivo lebdi izvan ljudskog domašaja, čime se, opet, potvrđuje ona Camusova sintagma o „nečovječnosti čovjeka“.* Posmatrajući roman u tom smjeru, on istovremeno, pored primarne ideje otpora ratu, dobiva i okvirnu ideju vapaja za nužno potrebnom etikom među ljudima.

Mržnja na bilo kojoj razlikovnoj osnovi svojstvena je ljudima i često uzrok sukoba, međutim, iza nje se uvijek kriju važniji, uglavnom ekonomski razlozi neslaganja i nasrtaja. Poglavlje *Bosanski pompeji* otkriva zašto je baš Varcar, teritorijalno mali, politički beznačajan, grad daleko od centra države, bio toliko zanimljiv napadačima.

Naime, iako uz sve prethodno pobrojano, Varcar se nalazi među četiri velika centra, političkog, Banja Luke, na sjeveru, kulturološkog, Jajca, na istoku, transportnog, Ključa, na Zapadu, a na jugu, na putu za glavni grad, Sarajevo. Uz to, Varcar je smješten na rijeci Vrbas, na kojem je

²⁶ <http://ivanlovrenovic.com/clanci/recenzije/elvedin-nezirovic-nestali-u-stoljecu-ivana-lovrenovica>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:18

ustrojen veliki elektroenergetski sistem, od kojeg je moguće ubirati značajne ekonomske dobitke. Ni iz ovakvog razmatranja ne izostaje ukazivanje na apsurd nacionalnih politika. Naime, iako su u Varcaru '92. Hrvati i Muslimani bili značajna većina, za njihovim stradanjima nisu se okrenuli ni patriotski Zagreb i Grude, ni političko Sarajevo. Time se uvodi sumnja o cjelokupnoj umiješanosti sve tri nacionalne politike u borbi za, prvenstveno, ekonomsku moć, pa onda i teritorijalnu prevlast. I dok su politički moćnici profitirali, i danas ubirući slatke plodove povijesnih zlodjela, običnim ljudima ostale su aveti prošlosti, koje ih svakodnevno zabavljaju političko-ideološkim pričama, *ko je koga izdao*. Da su *milost i okrutnost dva lica i dva sredstva iste velike politike* (Lovrenović:2013:45), svjedoči i historijska istina o ponašanju sultana Mehmeda Osvajača.

Iako je fra Anđelu Zvizdoviću na Milodražu dao svečanu garanciju za nesmetan život katoličke vjere u Bosni, samo nekoliko dana poslije toga, pred svojim nogama u Jajcu, zakotrljao je glavu posljednjeg bosanskog kralja, Stjepana Tomaševića. Uspomene pamte ovakvu sliku Jajca: *Slika Jajca u kasnojletni sunčani dan, slika je grada neobične ljepote i basnoslovne povijesne naslojenosti koji se raspada, dok nacionalne trube uprazno zveče o „hrvatskom kraljevskom gradu“* (Lovrenović:2013:46). Istovremeno, Jajce je moguće uzeti za simbolični mikrosegment čitave Bosne i Hercegovine. Povjerenje njenih stanovnika izigrane su nacionalne politike, obilježene sebičnošću, halapljivom željom za moći i, najvažnije od svega, izostankom vjere, u koju se svesrdno kunu. I Hrvati, i Srbi, i Muslimani ostali su žrtvom ideoloških aparata svojih država. Romaneska priča na taj način subverzira odnos prema nacionalnim politikama i proizvedenim ideologijama koje su izazvale rat.

Najglasnije ideje otpora ratu pružilo je poglavlje *Tko si ti*, sastavljeno od niza dnevničkih zapisa vlasnika uspomena, pri čemu se prvi put u romanu jasno ostvaruje autodijagetička funkcija naratora. Među razmišljanjima o Bosni, koja mu *metonimijski zamjenjuje majku*, kako to Beganović u svom tekstu „Razmišljanje, meditacija, empatija“ (Beganović:2015:109)²⁷ kaže, Bosancima, domovini, majci, piscima, svjetskim ratovima, vjeri i samome sebi, provlači se nekoliko glasanih antiratnih ideja. Ne tiču se primarno nasilja, već novonastalih kulturoloških obrazaca. Pripovjedač analizira pojam nacionalnog određenja, poredeći političku publicistiku sa beletristikom.

²⁷ Vidi 85. godište časopisa *Motrište* iz 2015. godine

Ukazuje na besmisao razlikovanja pojmova Bosanac, Hrvat, Srbin i Musliman, a što ne prestaje biti razlogom međunacionalnih sukoba. U isto vrijeme, analizira i odnos među pojmovima bosanstvo i bošnjaštvo, ukazujući na moguće pokušaja republičkog unitarizma s uvođenjem odrednice bošnjaštvo. Vrlo zanimljivo, pripovjedač je uspio naslutiti i sudbinu, poslijeratnom periodu, tako važnog standardnog jezika. U borbi za, opet ideološki, važne procese individualne slobode jezičkog izbora, kolektivni izraz u Bosni i Hercegovini i jezički standard, pogodio je da će za pet do deset godina „sve“ biti standardizirano, a da će rebelstvo (otpor) morat rasti kao sasvim logična reakcija. Kao humanistu i predvodnika literarne borbe za etičnost društva, najviše ga je zaboljela činjenica da nacionalizam živi među bosanskohercegovačkom inteligencijom. Bez obzira na slavna literarna imena, Markovića, Krleže i Kiša, koji su decenijama pružali antinacionalističke ideje, one, nažalost, nisu dopirale do onog sloja inteligencije koja predstavlja reprezentativnu državničku struju i koja predvodi društvo. Na taj način, nacionalizam je postao neodvojiv od Bosne i Hercegovine i, po svemu sudeći, prijeti svojim dugim opstankom uz nju. Čitavim dnevničkim zapisima provlači se osjećaj etičke izgubljenosti i socijalne nesnađenosti u društvu koje ne prestaje tražiti svoj centar prema nacionalnom kompasu. Hrvati ga vide u Zagrebu, Srbi u Beogradu, a Muslimani misle da nužno mora biti u Sarajevu. U takvim razmišljanjima gubi se životna suština i nestaje država. U apsurdnu vladanja nacionalnih politika, Bosna postaje *stratište individualnosti*. (Lovrenović:2013:209)

Bolje od bilo čega drugog, njene stanovnike, i Srbe, i Hrvate, i Bošnjake, opisuje zloćudna nezrelost: *Srbi, Hrvati, Bošnjaci. Usud perifernosti, akutni problem identiteta, jučer i danas, stotinama godina: ginuti za centar, dokazujući centru da si pravovjerman, da si pravovjerniji od njega samog; inače ne znaš ni tko si ni što ćeš sa sobom samim. Činiti zločinstva prema socijalno i kulturno najbližim ne-svojima, podnositi zločinstva od socijalno i kulturno najvažnijih ne-svojih – za ljubav i za račun centra. Ni kad prođu ratovi i zločinstva; ni u miru, u državi koja je zajednička, ne imati pameti i hrabrosti da se taj usud preradi, promijeni. Trajna zloćudna nezrelost*. (Lovrenović:2013:298)

Iz niza završnih dnevničkih ispovijedi čita se snažan osjećaj neuklapanja pripovjedača u ideološki proizvedenu poslijeratnu stvarnost kojom upravljaju nacionalne politike. Upravo takvo osjećanje, kojem prethode rukopisi svjedočanstava o *atlantidskom*²⁸ nestanku kultura, porodica, suosjećanja boli, patnje i nesreće među ljudima, uz istovremenu borbu za istinu, za kojom se tragalo među običnim ljudima i povijesno izdvojenim ličnostima, podrazumijeva otpor pripovjedača prema takvoj stvarnosti. Najkraće rečeno, izrečen je otpor ratu, jer je on proizveo ovakvu stvarnost. Boris Pavelić, „Rekvijem ocu u stoljeću pakla“, o istom kontekstu kaže sljedeće: *Pa, tko si? Forma apsurdnog ne-pripadanja, potpuni stranac u svome svijetu. U jednom svijetu koji je tvoj, kojemu se posvećuješ cijeli život, cijelim bićem. S kojim si proveo potpunu identifikaciju s onim što si napisao i potpisao, po čemu te znaju i prepoznaju. Kriva identifikacija? Lažna? Tko si ti? Što je tvoj svijet?* (Pavelić:2015:106)²⁹ Prepoznajući strah za osnovno osjećanje poslijeratne atmosfere, postavljajući u prvi plan slike i glasove, ali i šutnje, onih nad kojima se sručilo svo zlo u historiji, istovremeno pojačavajući ranije prepoznate procese unaprijed montiranog društvenog zla, i *Nestali u stoljeću*, kao i *Liber memorabilium*, roman je društvene drame. Suprotstavljanjem tzv. *malih identiteta* zvaničnoj historiografiji, *Nestali u stoljeću* postaju i novopovijesni roman, kao što je to bio i *Liber memorabilium*. Na istoj osnovi svoga prethodnika, s obogaćenim sadržajem, ponovljena je primarna ideja otpora ratu, kao glavnom produktu zla u historiji.

²⁸ Josip Mlakić u svom tekstu „Nestala stoljeća i nestali u stoljeću“, objavljenom u 85. godištu časopisa *Motrište* iz 2015. godine, na strani 138., za roman *Nestali u stoljeću*, u kontekstu njegove teme, kaže da je to *Roman o Atlantidi*. Iz tog konteksta i po tom uzoru, izveden je pridjev *atlantidski*.

²⁹ Vidi 85. godište časopisa *Motrište* iz 2015. godine.

SLIKA FRANJEVACA U ROMANU

U središtu borbe romana *Nestali u stoljeću* protiv humanistički izokrenute stvarnosti jesu franjevci. Njihove priče objedinjene su poglavljem *Bosna argentina*. Jednako koliko ih određuje katolička vjera, određuje ih i ljubav prema Bosni. Brinu za njenu kulturu, mir, poštovanje svih naroda i ugled u svijetu. Njihova uloga u ovom romanu mogla bi označiti one koji se, pored generalne Lovrenovićeve spisateljske nakane, najjače bore za spas stoljeća u nestanku.

Prvi među njima je fra Anđelović. Njegova misija izražena je u oštroj borbi protiv nacionalističke destrukcije povijesti. Bori se za očuvanje kostiju posljednjeg kralja Stjepana Tomaševića, kako se ne bi zaboravilo vrijeme srednjovjekovlja, tokom kojeg je Bosna imala svoju samostalnost. Negativna suprotnost njemu jesu nacionalne politike koje na kosti gledaju kao na politički predmet i premještaju ih od jednog do drugog političkog centra, sukladno aktuelnoj vlasti. Anđelović smatra da moraju ostati u Jajcu, koje je centar srednjovjekovne kulture. *Nije nama ni do kakvog nosanja kraljevih ili kostiju nekoga drugoga, nego nam je do prisjećanja da smo i prije mnogo vjekova bili netko i nešto, da smo imali i svoju državu i svoje kraljeve.* (Lovrenović:2013:42), riječi su fra Anđelovića. Govoreći o svojoj državi i svojim kraljevima, Anđelović istovremeno izražava otpor okupatorima koji ostavljaju utisak da Bosna ne zna i ne može sama, a što Anđelović povijesnom istinom oštro demantuje. Na taj način, jasno je da se o državi više brinu franjevci, nego nacionalne politike koje je predstavljaju u svijetu. Dakle, duboko u unutrašnjosti zemlje postoje humanistički čuvari, koji se, nažalost, od ideoloških paravana nacionalističkih politika, ne vide. Postavljajući njih u prvi plan priče, Lovrenović humanističkim stvaranjem pruža otpor nacionalnom razaranju.

Rame uz rame sa Anđelovićem, stoji i fra Petar. Važno je napomenuti da u franjevačkom redu vlada drevni protodemokratski uzus u uređivanju unutarnjega života zajednice, koji ne pravi ljude boljima nego što jesu, nego ih štiti od najveće moguće napasti, izražene u vječnoj vlasti. Naime, možeš biti i najveći, i najmudriji, i najspretniji, ali na vlasti ne možeš biti duže od tri puta po tri godine. Iza toga, ne ostaju nikakve privilegije, već isključivo ljudsko poštovanje, ako si ga stekao.

Poštovanje koje je fra Petar stekao ogleda se u njegovoj stalnoj borbi za ljubav među razlikama, a protiv mržnje prema onima od kojih smo različiti. Bez obzira na teške okolnosti najideologiziranog stoljeća ikada, fra Petrov način upravljanja, u kojem su istovremeno živjela dva načela – kršćansko vjerovanje i Bosna, dao je svoj doprinos u ublažavanju boli, prouzrokovanom stoljećem u nestanku.

U središtu franjevačke borbe za humanost, nalazi se fra Knežević. Kao i Anđelovićeve, i njegova borba bila je usmjerena protiv okupatora. Bosnu je želio vidjeti kao samostalnu zemlju, državu svih njenih naroda, politički ravnopravnih, a ujedinjenih u bratskoj ljubavi. Apsurd u razmišljanju čovjeka 20. vijeka svojim primjerom pokazao je srpski političar, advokat i izdavač, dr. Svetozar Miletić, borac za prava Srba u austrijskoj Vojvodini. Dok se borio za samostalnost srpskog naroda, istovremeno je priželjkivao svoju okupaciju nad Bosnom. Iz takvog razmišljanja čita se viševjekovni srpski san o obnovi Dušanovog Carstva i potencijalnoj velikoj srpskoj državi. U čitavoj priči, fra Knežević stoji u suprotnosti sa srpskim vladarima koji u Turcima vide neprijatelja i proklinju njihovu *pasju vjeru*. Knežević naglašava da su Turci katolička braća, baš kao i Srbi, i da je jedini problem u njihovoj vlasti, zulum koji čine nad bosanskim narodom. Dok srpske vojvode smatraju da je jedini način oslobođenja od Turaka u njihovom pokrštavanju, Knežević postaje ogorčen na takve ideje, iznova ukazujući na bogatstvo različitosti na jednom relativno malom prostoru i na nužnost prihvatanja i poštovanja drugačijeg. Jedini njegov cilj jeste zaustavljanje zla, kako bi svi zajedno mogli živjeti u miru i slozi. I Knežević je, kao i Anđelović, za humanističku jednakost, a protiv nacionalističke destrukcije.

Nakon Anđelovića, koji se borio za samostalnost srednjovjekovne države, Kneževića, čiji je značaj hronološki dvojak, izražen u borbi za samostalnost od Turske Carevine, a potom smirivanju kasablijskih nemira nakon dolaska Austrougara, u vremenu iza Drugog svjetskog rata, ključnu ulogu odigrao je fra Markušić. Stao je pred Tita, predsjednika Komunističke partije, i transparentno priznao nužnost uspostave vlasti kakva je komunistička na viševjekovima ideološki unesrećenom prostoru. Istovremeno, Markušićeva čista humanost uspjela je pomiriti dva naočigled različita sistema – komunistički i fratarsko redovnički. Ujedinila ih je u čistoj borbi za odavno zanemarena prava čovjeka.

Audijencija kod Tita bila je, dakle, najpreča stvar koju je novi-stari bosanski provincijal zamislio kao prvi korak u ispitivanju neke treće mogućnosti. Kasnije će obrazlagati: „Mi smo pošli da se vidimo s našim državnim rukovodstvom i da ga pozdravimo, mi lojalni državljani, predstavnici svoje lojalne braće. Ali ujedno da istaknemo ovom posjetom, kao ravnopravni građani svoje države: u oslobođenoj domovini jednaki svima ostalima bez iznimke, kako u dužnostima bez privilegija, tako i pravima bez diskriminacija.(...) Imaš pravo na jednakost, zakonitost, na neizuzetnost, na indiskriminaciju i slobodu; i trebamo se boriti za to kadgod vidimo ili mislimo da toga nema. Ali to je moguće samo onima, koji se osjećaju da su na svome među svojim; te da se bore sa svojim, ali za svoje. To će reći da se o zemlju opiremo. Pravdu može tražiti ko je i sam pravedan; zakonitost, ko je bio zakonit; milosrđe ko je bio milosrdan; razboritost ko je i sam bio taki; odmjerенost u govoru ko je i sam mjerio svoje riječi. Pobjeđuje ko je prav i pravedan, a ne jak i okrutan. Ovo se ne vidi svaki put u dnevnim događanjima, ali se apsolutno vidi u povijesti.“ (Lovrenović:2013:194) Markušić je razumijevao strah među narodom od komunizma, ali je više od svega bio za ono što mora nestati, a to je ustaški fašizam. U tom smjeru pružena ruka Titu, označila je novi početak i drugačiju budućnost. S pobjedničkog pijadestala oborene su podjele, a za cilj je postavljena jednakost.

Učahurena ideja stalnih podjela među nacionalnim politikama, zašla je i među religijske redove. Fra Lastrić bio je ljetopisac koji je bilježio događanja bosanske kasabe pred kraj 18. i početkom 19. vijeka. To je bio isti period u kojem je svoj ljetopis vodio i slavni Mula Mustafa Bašeskija, i to na istom prostoru. Međutim, Lastrić i Bašeskija nisu znali jedan za drugog. Kako se u romanu navodi, *teoretski uzevši mogli su se očešati jedan o drugoga negdje na ulici, u Sarajevu, recimo, kada Lastrić dolazi po nekom poslu ili u nevolji, ili u Zgošći kod Kaknja blizu Sutjeske gdje Bašeskija pokušava živjeti godinu-dvije kao mualim.* (Lovrenović:2013:152) Razlog zašto se nisu upoznali leži u kulturološkoj razdvojenosti njihovih unutarnjih svjetova, koji se ni po čemu nisu dodirivali, a u kojima su oba živjela i mislila svaki samo za sebe. Na istom fonu istaknuto je i nepoznavanje Divkovića i Uskufija, predstavnika dviju različitih kulturoloških paradigmi. I Uskufi je, kao i Divković, doprinio reformaciji svoje kulture sa značajnim djelovanjem na jezičkom polju, a koje opet nije ostalo samo na strukturnom planu, već je utjecalo na razvoj humanističke svijesti kod pripadnika šire kulturne zajednice. Međutim, problem koji dovodi do međusobnog nepoznavanja dvojice srodnih kulturalnih radnika, s istog geografskog prostora i iz istog vremena, leži u ideološkoj osnovi njihovih djelovanja.

Divković je smatrao da spoznaja nije moguća bez crkve, a Uskufi da spoznaje nema izvan islama. Lovrenović ih približava, kako bi pokazao da su njihove jedinstvene misije humanosti veće od selektivnih misija etnopodjela među ljudima.

Lastrićev ljetopis otkriva i drugu stranu fratarskog djelovanja. Prva je priča o nesretnoj sudbini fra Verkovića, koji je u želji za slavom i bogatstvom, napustio fratarski red, koji ga je kao siročće othranio i odškolovala, i prepustio se književnim poslovima sa sumnjivim ljudima. Verković nije bio jedini kojeg je strast odvojila od fratarskih redova i na kraju potpuno upropastila. Ista je sudbina i fra Lauša, kojeg je, franjevcima nedozvoljena, seksualna strast, otjerala u doživotno franjevačko izganstvo. Nisu skriveni ni slučajevi kada fratri nastoje prikriti namjerna ubistva nad Turcima, kakav je zločin Nikole Šokčevića. Najjači primjer da zlo nije imuno na fratre, dao je fra Dominik, koji je zaražen ustaškom fašisoidnom politikom, potpuno poludio. Sličan mu je i fra Majstorović, koji je fratarski habit zamijenio koljačkim odijelom. Verković, Lauš, Dominik i Majstorović primjeri su da fratarsko službovanje ne može biti samo sveštentička odora, metalni križ oko vrata i život u apstinenciji od fizičkih strasti, već da je on svjesna zakletva na stalno traganje za dobrim i onim što će koristiti svijetu, a što je ujedno i spremnost na žrtvovanje sebe radi drugih. Slike Verkovića, Lauša, Dominika i Majstorovića u suprotnosti sa slikama Anđelovića, fra Petra, Kneževića, Markušića i Lastrića, još su jači pokazatelji kolika je stvarna veličina iskrenog fratarskog službovanja. Dakle, fratarski poziv uvijek je spremnost na žrtvu i izbor dobra, a ne podrazumijevanje čistote i bezgriješnosti. Uključujući sve segmente u priču, Lovrenović spriječava mogućnost idealizacije određene društvene skupine i ostaje na putu traganja za svijetu nužno potrebnim primjerima etičnosti. Poentirajući slikom Markušića i Dominika iz zajedničkog groba, Lovrenović još jedanput ukazuje na dvojnost ljudske individue. Kraj će za sve biti neminovno isti, a način na koji ćemo doći do njega, naš je vlastiti izbor i naša vlastita odgovornost.

U Lovrenovićevim romanima prednjače oni koji su odabrali stranu dobra, stvaranja i vjerovanja, što neizravno ukazuje na opću ideju ovako motivisanog i struktuiranog pisanja. Mijenjajući male identitete i njihove lične ispovijesti za fratre i njihovo službovanje u središtu humanističke borbe protiv zla u historiji, Lovrenović izravno piše i kulturnopovijesni esej.

Pišući o sličnom kontekstu, Kazaz zaključuje da je između ubilačkog i stvaralačkog izbora ljudske individue uvijek i jedino bol. Međutim, nadalje pojašnjava da to nipošto nije bol kojoj se samo prepušta, već bol uprkos kojoj se djeluje, kako bi je se prevladalo.

Ovakvu strukturu romana, nastalu na idejnoj osnovi protivljenja rušilačkoj atmosferi rata iz *Libera*, a dodatno pojačanu pričama o težini kulturoloških, povijesnih i etičkih nestanaka, opravdava završno poglavlje. *Majčin prsten. Kraj.* kao da u sebe usisava svu bol koja metatekstualno zaokuplja priču od prvih pa sve do posljednjih stranica knjige. S tri povijesne metafore, Lovrenović je jednostavno objasnio život čovjeka u 20. stoljeću. Prva je bila *ruka iz groba* što je, zapravo, posljednja prilika za pružanje spasa stoljeću u etičkom nestanku. Druga je bila *čovjek kamen*, što je, opet, ukazivanje na težinu zla čija se sva bol sručila na čovjeka. Trećom, *majčin prsten*, očuvana je snaga čovjekove vjere da je spas moguć. Za razliku od *Libera*, u kojem je sva bol usmjerena na oca koji ne dolazi, u *Nestali u stoljeću*, sva bol je na majci koja čeka. Simboličan je književni lik majke. Stara je gotovo koliko i stoljeće. U trenucima smrti, život iz nje ističe, baš kao i iz stoljeća. Sva njena sjećanja su u magli, isto kao i život među tri velika rata. Posmatrat ćemo sada priču u širem porodično hronološkom kontekstu, koji će objediniti oba romana, i *Liber memorabilium*, i *Nestali u stoljeću*. Poslije dida Matije, čijim je etičkim ključem otključan sarkofag prikrivene mržnje, željenih podjela i težnje za brisanjem čitavih kultura, predvođenih ideološkim zlom, i poslije malog Josipa, koji je svojim etičkim ključem otključao školsku zbornicu, koja još uvijek čuva zametke društvenog zla, sada je ključna majka. Ne priznajući sistemski nametnutu kategoriju *nestalih*, majka na izlaznim vratima stoljeća onemogućava povijesnu obmanu čovjeka. Fizički, sve troje gube. Did se odriče sina ustaše za korist mira u svijetu, Josip pristaje na društvenu markiranost radi oca ustaše, boreći se transparentnom pričom za istinu i pravdu svih stoljećem unesrećenih. Konačno, majka pristaje na život s trojkom boli: prva, društveno neuslovljena, je smrt četverogodišnjeg sina, druga, ubistva oba brata, i treća, za priču najvažnija, nestanak muža. Međutim, majka ne skida vjenčani prsten s ruke. Da ga je skinula, to bi označilo poraz njene vjere nad nepravdom sistema, a ovako je samo kraj nadanja da će se vratiti. Svi žive s bolom, ali mu se niko ne prepušta. Dida zaokuplja zemlja, Josipa knjige, a majku briga za roditelje, porodičnu kuću u Jajcu, i preživjelog sina. Na kraju, čovjek radom, istinom i vjerom pobjeđuje zlo u historiji. Did, Josip i majka izdižu se iznad fizičkih gubitaka i postaju neophodni etički ključevi za spas svijeta, utopljenog u zlu.

Na Lovrenovićevim stranicama opet su dobro, stvaranje i vjerovanje, ujedinjeni u zajedničkoj literarnoj ideji humanističkog spasa. Jedini mogući izbor je stvaranje, pa zato svi njegovi likovi u životu s boli, postaju bolji, a ne gori. Tako se uokviruje roman porodične hronike, nagrižene bolom, a opstale neprekidnim stvaranjem.

IDEJNI SISTEM PRIČE

Roman *Liber memorabilium* morao je biti proširen jer ideja borbe protiv zla, a za humanost, nikada nije puno. Pogotovo je to istina ako zlo ne prolazi, već samo širi svoje zametke na različite strane. Novi roman *Nestali u stoljeću* napisan je tačno dvadeset godina poslije *Libera*. Vrijednost mu je u toliko veća jer autor, uprkos ličnim i porodičnim tragedijama o kojima čitamo prateći autobiografske elemente priče, nije izgubio snagu za suprotstavljanje povijesnim demonima, prepoznatim u likovima nacionalnih politika, ideologija i lažnog domoljublja, koji naprijed ne daju ni generacijama iz novog stoljeća. Kulturološke destrukcije, namjerna proizvodnja straha i nepoštivanje čovjeka moraju prestati. Književnost, konkretno pisanje, je, uz elektronske medije, odlično polje s kojeg mogu i trebaju poći univerzalno humanističke ideje koje će spasiti izvornu stvarnost. Bol, što je ujedno i osnovno osjećanje romana, neće prestati ako se ne suprotstavimo onima koji ga proizvode. Upravo na suprotstavljanje letargiji, beznađu i melanholiji života, poziva i Ivan Lovrenović romanom *Nestali u stoljeću*. U teorijskom smislu, subverzijom prema militariziranju, viktimiziranju i ideologiziranju, izraženom iz perspektive običnog čovjeka, (izrečenim u poglavljima *Švabo Vili, Ruka iz groba, Varcar, prazan i sam, Oj, Vrbasu, vodo hladna!, Jajačke kosi i Bosanski Pompeji*) nadapunjen je roman društvene drame, odnosno novopovijesni roman, iz *Libera*. Pridruživanjem povijesno odabranih franjevac (Anđelovića, fra Petra, Kneževića, fra Markušića i fra Lastrića) *Liberovim* fra Divkoviću i fra Zvizdoviću u borbi za kulturu i povijest, dodatno je razvijen kulturnopovijesni esej iz *Libera*. Konačno, majka (predstavljena poglavljem *Majčin prsten. Kraj.*) pridružena je priči o nestalom ocu i tako je zaokružena već započeta porodična hronika iz *Libera*. Nadopuna u vidu novog romana pomogla je i da se otpor s rata, kao fenomena fizičkih gubitaka, prenese i na otpor poratnoj stvarnosti u kojoj je čovjek u ozbiljnoj egzistencijalnoj krizi. Jedna rečenica iz dnevnčkih zapisa kaže sljedeće: *U zemlju ne možeš – tvrda, gore ne možeš – nema basamaka.* (Lovrenović:2013:275) Rekla bih da ta rečenica najbolje opisuje autorovu namjeru koju je htio postići vraćanjem istoj temi. Bol koju je zlo u historiji proizvelo, nemjerljiva je, ali prepuštanje njoj, nikako nije opcija. Namjesto patnje, treba ustati i stvarati, što je ponovljena kamijevska ideja – stvaranjem protiv apsurd. Postmodernističkim postupcima intertekstualnosti i neobične pripovjedačke perspektive, ostvarena je jedna od najsloženijih romaneskih kompozicija na južnoslavenskom književnom prostoru.

INTERPRETACIJA ROMANA *ULAZEĆI U VARCAR*

NARATIVNA STRUKTURA I KOMPOZICIJA ROMANA

Za razliku od prethodna dva romana, za koje smo interpretacijom utvrdili da su nastali postmodernističkim postupkom fragmentarne dekonstrukcije, sklapanjem i bilježenjem, treći roman u nizu omogućen je isključivo zahvaljujući autorovim sjećanjima i snovima. U skladu s tim, polazna narativna tačka romana *Ulazeći u Varcara* jeste pozicija autodijagetičkog pripovjedača, koji će povremeno dobivati i metadijagetičku funkciju. Suvišno je govoriti o autobiografskim elementima jer sva priča odgovara autorovom životu. Bazirana je na stvarnom povratku Bosni i Varcaru, o čemu Lovrenović u intervjuu naslovljenom *Nemoj se vraćati u Bosnu*³⁰ kaže ovako: *Bojim se patetike i sentimentalnosti, pogotovo naknadne, ali Bosna je bila, i ostala, neka vrsta zavjeta, arhimedovska čvrsta tačka. Nemam bolje ni tačnije riječi. Sa čime je to sve bilo vezano, tko zna. Nostalgija za djetinjstvom, skućenim i provincijski zaturenim, ali silno ispunjenim i obasjanim sjajem jednoga uščuvanog svijeta – jezika, slika, životnih oblika, kućne topline, negovorljive ali pouzdane ljubavi? Strah od prekidanja veze s tim cijelim podrumom obiteljskih tradicija, uspomena? Vezanost za djeda koji je u mom životu bio mitska figura? Sve to, i tko zna što još. Ta magija Bosne bila je, dakle, dio nekoga najintimnijeg, dubokoga naslijeđa, ali već snažno osviještena i potcrtana, „argumentirana” kulturom, literaturom, raznim kulturno-historijskim saznanjima. Sve se to već bilo stopilo u čvrst psihološko-intelektualni amalgam, a na to se nadodavao, bez šale, i etički stav. Naime, sada sam konačno stekao fakultetsku diplomu i preda mnom je bio izbor – moram priznati, nimalo lak. Dakle, pripovjedni prostor je Lovrenovićev Varcara, vremenski uokviruje periode Drugog svjetskog i posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini, dok su svi likovi stvarni žitelji Varcara. Što se postmodernističkih odrednica romaneskne strukture tiče, zabilježena je česta citatnost, intertekstualnost s prethodnicima i Biblijom te miješanje različitih književnih žanrova, u prvome redu romana, poezije, hronike, ljetopisa i putopisa. Citatima se upotpunjuju pripovjedačevi stavovi, kojima priča obiluje, intertekstualnost s prethodnicima je, uglavnom, ostvarena sjećanjima, reminescencijama i aluzijama na proživljeno, a što su *Liber memorabilium* i *Nestali u stoljeću* već zabilježili. Osvrtanja na biblijski tekst neophodna su da bi se objasnili postupci ljudi, živjelih po religijskim*

³⁰ <http://ivanlovenovic.com/clanci/intervjui/-nemoj-se-vracati-u-bosnu->, pristupljeno 12.4.2021. u 14h

principima, dok različiti žanrovi omogućavaju lakši prijenos emocije koja zaokuplja ne samo priču, nego i jezik. Lovrenović se jezikom emocija opire jeziku ideologija, pri čemu *identitet narativnog subjekta, razbijenog u krhotine, nastoji oformiti u autonomnom polju priče, izvan vladajuće društvene norme* (Kazaz:2018:19), objašnjava Enver Kazaz u tekstu „Ivan Lovrenović – pisac estetskih uzleta i hroničar društvenog poraza“³¹. Tako nastaje treći Lovrenovićev roman u interpretativnom nizu, postmodernistički samo u svojoj strukturi, a idejno usmjeren na etičku borbu protiv zla u historiji, ovaj put s dodatnim fokusom na obnovi uništenog svijeta. U najširem smislu, riječ je o romanu, mada objedinjava i poemu, i esej, i posvetu.

Načelno uzeto, *Ulazeći u Varcar* roman je društvene drame, ispričane iz perspektive odozdo, poema o izgubljenom zavičaju, esej o nestaloj kulturi i posveta humanosti. Već u prvom poglavlju, *Zazivi*, neposredno se otkrivaju izvori inspiracije za nastanak priče. Počinje Andrićevim citatom o terapijskom djelovanju zavičaja i nesvjesnom osjećaju sigurnosti samo u bliskom i poznatom. Poslije zavičaja, prelazi se na razmatranja Ivana Illicha o vernakularnim vrijednostima, ukazujući na bitnu razliku među maternjim i naučenim jezikom. Ono što čovjek zaista misli i što on stvarno jeste u potpunosti može izreći samo na maternjem jeziku, dok za naučeni jezik uvijek mora unaprijed pripremiti ono što hoće kazati. Samim tim, iskrenost je samo u onom što čovjeku rođenjem pripada, a što je u romanu označeno terminom *kućno*. Camusovim citatom o nihilizmu otkriva se spisateljska nakana, prisutna u trećem romanu po redu, a ostvarena u stvaranju protiv besmisla. U tom smjeru organizirana je i fabula romana, jedan dio otpada na zavičaj, drugi na kulturu, a treći na pojedinačne priče, fragmente obnavljajućeg svijeta. Uvođenjem pjesničke forme priznaje se emotivna zaokupiranost u ratu izgubljenim zavičajem koja sada porađa zaseban romaneskni opus. Ta ista emotivna zaokupiranost zavičajem označena je simboličnom sintagmom *žig ovjere*. O poziciji zavičaja u romanu *Ulazeći u Varcar*, Kazaz kaže ovako:...*Ulazeći u Varcar građen je na uspomenu i snovima koji stalno u svijest prizivaju izgubljeni zavičaj. Te uspomene i snovi, kao potka i osnova teksta u kojem je jedino pravo pisca, stalno su prisutne u naratorovoj svijesti, postajući nekom vrstom opterećenja i more, pa ih on iz historijskog vremena mora pretočiti u jezičku bezvremenost – kako bi dostigao katarzu, te omogućio postojanje skršenom svijetu zavičaja i lišio se bola koji tuče iz historije.*

³¹ Vidi: Zbornik radova o Ivanu Lovrenoviću sa naučnog skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. god.

(Kazaz:2018:43)³² Ovakav nastavak priče o zlu u historiji bio je nužan kako bi se uspješno okončao jedan književni ciklus, usmjeren ka borbi za etičnost svijeta.

³² Ibidem

SEMANTIČKI POTENCIJALI PRIČE I NJENA ETIKA

Ulazeći u Varcar nudi nekoliko različitih semantičkih potencijala iz čijih perspektiva je roman moguće čitati i interpretirati. Za osnovne semantičke potencijale izdvajaju se: egzistencijalna drama čovjeka 20. vijeka, reinkarnacijska uloga književnosti, kulturološka riznica jednog vremena, ratom izmijenjena stvarnost i svijet ljudi iz podnožja kulture. Unutar svake od njih moguće je izdvojiti mnoštvo semantičkih podtipova, razotkrivenih pripovjedačevom emocijom, kao glavnom pokretačkom snagom romana.

Prošavši put priče o ocu nestalom u Drugom svjetskom ratu, majci koja ga čeka i pola vijeka poslije, kad je već prošao i novi rat, dolazimo do trenutka kad je egzistencijalnu dramu, osim unutar jedne porodice, moguće pratiti čak i na nivou čitavih generacija. Ono što Lovrenović označava terminom *generacijski rez*, zapravo je svjesna migracija iz sela u grad, uslovljenja i neizbježna pod pritiskom ratnog uništenja. Takva migracija značila je ujedno i rezanje života na pola, mijenjajući nekadašnje življenje, za novo preživljavanje. Ništa manje direktno o tome ne govori ni sam Lovrenović, kad kaže: *Desetine novih kuća, a sve kao jedna / i sve u istom poludovršenom stanju: pokrivene i / zastakljene, neožbukane, blato oko njih, važno je / da se skloni glava i napravi generacijski rez.* (Lovrenović:2016:9) Osim ratnog uništenja, kao direktnog i fizički bliskog uzročnika novog i drugačijeg, sva dešavanja neposredna su posljedica i sveopćeg procesa industrijalizacije dvadesetoga vijeka, odnosno, svjesnog i namjernog manipuliranja nad dosadašnjim oblicima života. Nekadašnje slike kulturoloških toposa priče, u njima pojedinačni mikrofragmenti sjećanja, trgovišta, rudnici, džamije, dućani, karavansaraji, mektebi, hamami i vodovodi, nestali su zajedno s materijalizacijskim i elitističkim procesima dvadesetoga vijeka. Jedino što je zaista sačuvano jeste emocija, sada pretvorena u pjesničke slike čežnje i bola. Lovrenovićevu emociju na putu suočavanja s prošlošću destruktivizma i bezosjećanja, Ivan Šarčević u tekstu „Naše zlo i tuđe žrtve“³³ opisuje ovako: *u obrtanju perspektive spuštamo se iz područja izvanjskoga, objektivnog zla u pakao obiteljskoga i osobnoga zastranjenja, silazimo onamo gdje pristup nema nitko osim pojedinca – vlasnika uspomena; krećemo od „danas“, od formiranih stavova, od moralne refleksije do moralnoga refleksa, do darovane sposobnosti pobune i etičke autorefleksije o njoj, do mračnih prostora*

³³ Ibidem

našega bića. Hronika mjesnog naseljavanja otkriva različitosti u porijeklu i življenju varcarskih žitelja, što će učiniti da posljedice uništenja budu vrijednije i bolnije jer je fizičko obnovljivo, a duhovno nenadoknadivo. Osjećaje nepripadanja i nesnalaženja varcarskog čovjeka u dojučerašnje bliskom i svojem službeno su potvrđivala stalna mijenjanja gradskog imena, iz kojeg je otkinuta bogata srednjovjekovna etimologija *vruće rude*, a pridodan jednonacionalni označitelj. Nacionalne ideologije zašle su i među najjednostavnije oblike života prisvajajući javne ulice i trgove i koristeći ih za moćno oružje u novozapočetim procesima razdvajanja, glorifikacije i viktimiziranja.

Davanjem moći jednoznačnom i jednosmjernom, kakva je nacionalna politika, narušena je sinteza vremena i kultura i tako zauvijek u pitanje dovedena istinitost i iskrenost u svim kolektivnim oblicima življenja. Time su sva ranija sjećanja automatski podijeljena na ona koja se pamte pojedinačno u sjećanjima i na ona koja politički moćnici izdvajaju za apsolutnu i jedino prihvaćenu istinu. Multikulturalni suživot zamijenilo je nacionalno manipuliranje u kojem je čovjek samo jedan on mnogih, a nikako individua s pravom na glas i rast. Dvije hiljadugodišnja povijest u času je stala u novoiscrtane privatne posjede, livade, njive i voćnjake. Jača dominacija individualnog, konzumerističkog i vlastodržačkog, a iščezavaju čovjekoljublje i humanost. Na taj način, Varcaranin zapada u egzistencijalnu krizu, čime se ujedno priznaje početak civilizacijskog kraja pripovijedno označenog vremena i prostora. Egzistencijalna kriza u osnovi je pripovijedne perspektive tokom čitavog romana pa stoga ni ne čudi odluka autora da se s njenom težinom upoznamo već u drugom poglavlju, naslova *Ulazeći u Varcar*.

U idejnoj osnovi aktuelnog pisanja leži Lovrenovićeva nakana da jedno vrijeme i jedno mjesto ponovo učini živim i vrijednim spomena. Kako je prisjećanje neodvojivo od osjećanja, tako je i za ovakav poetski cilj bila neophodna lirska intonacija. Osjetilna je u dijahroniskom povezivanju povijesti i emocije u sintagmatske spojeve, kakvi su ilirske staze, rimske magistrale, srednjovjekovne puteve i turske kaldrme. Svaka pojedinačno sinegdoha je jednog vremena i njegovog traga u cjelokupnoj varcarskoj povijesti. Ne želim priču svesti na hroniku dešavanja i prilika, Lovrenović uvodi dobro poznati lik dida, mitske figure njegova djetinjstva i varcarske priče. Poštenom, vrijednom i patrijarhalnom starcu, s kakvim smo se upoznali još u prvom romanu u interpretativnom nizu, pridodate su nove karakterne osobine prirodne hirovitosti i neposrednog humora, ostvarene u kontrastu s ozbiljnim historijskim

pitanjima, što čitamo iz priloženog: *Kroz djedovo Ise podno Grabeža išla je jedna takva / trasa. Pomno učeći od velikoga bosanskoga hodologa / Bojanovskog dva ljeta na terenu, i čitajući njegove / knjige, razjasnilo ti se da je upravo to ostatak antičkoga / vicinalnog puta koji je silazio s magistrale / Salona – Servitium i povezivao antičku Leusabu, kasnije srednjovjekovno selo Varcarevac, s naseljem / u Starome Selu. Kamenje s dijela trase kroz djedovu / njivu bilo je iskrčeno davno, djedu je bila važna trava / za košenje, o antici nije imao nikakve predodžbe / niti ga je za nju bolila glava, ali na jednom i na drugom / kraju njive, tačno na mjestima gdje se još vidljivo / izduženo ulegnuće obraslo travom završavalo ogradom, / nastavlja se lokalni put, još uvijek u upotrebi.* (Lovrenović:2016:25) Izdvajanjem pojedinačnih lokaliteta iz retrospektivne slike čežnji i uspomena prepoznaju se tačna mjesta emotivnih napuknuća među pripovjedačem i zavičajem. Možda namjerno, a možda i slučajno, savršeno su podijeljena na tri hronološka životna perioda, djetinjstvo, mladost i zrelu dob. Prvi u nizu je izvor Crne Rike, središnje mjesto pripovjedačevih djetinjih uspomena. Drugi je dug čak šezdeset i četiri kilometra i predstavlja autobusku vožnju na relaciji Varcar-Banja Luka radi zadovoljenja osnovnih životnih potreba, poput liječenja, školovanja i kupovine, dok se s trećim, jajačkim ćinom, dijelom velike evropske linije Ploče-Stuttgart, Varcar spaja s vanjskim svijetom, a pripovjedač, ispostavit će se, zauvijek, odlazi iz Varcara. Ponovo mu se vraća pisanjem, uzimajući zavičajna sjećanja i snove za osnovnu snagu u borbi protiv zvaničnog nestanka i apsolutnog zaborava.

Središnje mjesto pripovjedačevih sjećanja jeste rodna kuća, kojoj joj je ujedno posvećeno i čitavo poglavlje. Moguće je shvatiti kao semantički mikroelement iz kojeg potječe čitava priča o pripovjedačevom životu. S druge strane, na sveopćem planu, može poslužiti i kao mukli svjedok zla u historiji. Dva puta je ostajala prazna, '45. i '92, što je svjedočanstvo dvaju pokušaja etničkih čišćenja varcarskog prostora. Silini egzistencijalne krize u kojoj se Varcar oba puta našao svjedoči činjenica da je mjesto topline i intime porodičnih sastajanja i druženja zamijenila improvizirana partizanska bolnica, u kojoj su se čistile rane, trijebile uši, iskuhavale plahte i ložila vatra na golom podu. Da bi održao emociju s kojom počinje pisanje, Lovrenović ostaje vjeran poetskom stilu, kojeg Almin Kaplan, mladi bh. književnik, ocjenjuje ovako: *Možeš biti pismen, imati rečenicu, u njoj na pravom mjestu utkane zareze i tačke, ali ako nisi kadar vidjeti rezervne cigle na šiši djedove kuće, onda je to tvoje daleko od književnosti kakvu (bar ja) želim*

*imati za sebe.*³⁴ Iako se Kaplan vjerovatno osvrnuo na tačno ovaj pasus: *U strop velike prostorije na gornjem boju ugrađen je / široki četvrtasti drveni kapak: popneš se na stolicu, / rukama ga odigneš iz ležišta i smakneš na stranu, / uzdigneš se na rukama, zabaciš kroz otvor jednu nogu / za drugom i sav se uzvučeš na gornji tavan. Tamo se penje samo ako treba nešto poslovati oko crepova i letava koje istrunu pa popuste. Tu moraš paziti / da staješ samo na debele poprečne grede, da se / ne provali strop u sobama.* (Lovrenović:2016:46), teško je izdvojiti samo jedan koji nas uvodi u zavičajnu kuću. Slike bakinih poslova u bašči i didove zaokupiranosti rakijskim kazanom otkrivaju jednostavnost života, opstalog na umjerenom radu, skromnim potrebama i čistoj savjesti, kao temeljnoj filozofiji običnog čovjeka. Održavanje želje i potrebe za akšamlukom i eglenom, fizičkom bliskošću i saosjećanjem u razgovoru, protivili su se nacionalnim politikama razdvajanja i podjela. Vrijeme ličnih interesa i autoglorifikacije obezvažilo je univerzalne ljudske vrijednosti dobrote, kulture, rada i znanja i iskrivilo svaku, do tada, čistohumanističku vrijednost. Rakija, koja nije bez razloga nosila etiketu *profane duše Bosne*, najedanput je dobila negativni prefiks pijančenja i nanošenja štete. Edenske prostore kućne bašče uprljale su gladne ruke nacionalne vlasti i u oduvijek plodnoj zemlji zauvijek ubili moć rađanja. Did, mukli svjedok zla u prirodi, zanijemio je pred životom utkanim u zemlju, a zaustavljenim u samo jednom času zlobe. Sva njegova cjeloživotna filozofija nezaustavljivog rada i neprestanog sakupljanja stala je u jednu rečenicu: *Pas im obraz, makar da ostaviše voće da sazrije!* (Lovrenović:2016:58) Reinkarnirajući trenutak i osjećaj u sjećanju, pripovjedač pristupa terapijskoj ulozi književnosti, postavljajući napisano u svrhu ličnog izliječenja i tuđeg upozorenja. Upravo to, najjasnije je iz sljedećih riječi: *Tko su nesretnici koji u njoj / Tko zna koji po redu od rata / Sklanjaju glavu? Da im, bože, hoće pružiti / Barem milijuniti djelić milja koje pamtiš / kojim te obasjala / Zauvijek!* (Lovrenović:2016:58) Ključ koji je ostao iza majke više ne otvara vrata niti jedne kuće, ali na simboličkom planu, taj ključ otključava vrijeme spokoja i zadovoljstva, kojeg je posljednje bosanskohercegovačko ratno zlo fizički prekinulo, a Lovrenović emotivno oživio.

Umjetnošću se suprotstavio ljudskom zlu i pokazao da rat jeste izmijenio život na planu fizičkih ostvarenja, ali da ideje dobra i mira, makar u sjećanjima i snovima, još uvijek žive među ljudima.

³⁴ <http://ivanlovrenovic.com/clanci/recenzije/almin-kaplan-ulazeci-u-varcar-ivana-lovrenovica>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:00

U središtu kulturološke riznice varcarske povijesti jeste, mahom nepoznat, fratarski svijet. U *Liberu* se upoznajemo s Matijom Divkovićem i Anđelom Zvizdovićem, čija se imena tek usputno provuku kroz poneke historijske predmete, a ključna su za pismenost i vjersku slobodu bh. prostora. Za Anđelovića, Kneževića i Markušića, s čijim se stoljetnim borbama za samostalnost, neovisnost i sigurnost Bosne i Hercegovine upoznajemo u *Nestalim u stoljeću*, većina visokoobrazovanih Bosanaca i Hercegovaca nikada nije čula. Izuzetak su, svakako, kulturalni radnici i nekolicina intelektualnih znatiželjnika. Lovrenović ih, metaforički rečeno, spušta među običan svijet, kojem prirodno i pripadaju, i tako pokazuje njihovu neiscrpnu važnost u bosanskoj povijesti. Za roman *Ulazeći u Varcar* najvažniji je don Niko Kaić, koji je u ljetopisu zabiježio ključne povijesne godine rata i siromaštva (1937-1958). Od presudnog značaja su Kaićeve etičke ideje. Pružao je otpor svemu što ni na jedan način ne koristi široj društvenoj zajednici, oštro se protivio sebičnoj i halapljivoj vlasti te vrlo objektivno kritizirao manipulatorska nastojanja religije. Nalagao je zaštitu prognanih Židova i Srba, spriječavanja pljački i osveta te strogo zabranjivao pribavljanje koristi od otete imovine. Djelovao je prema božanskim zakonima ljubavi i jednakosti i tako slao primjer društvu ogrizlom u ratnom zlu. Tihe, marljive i nenametljive naravi, stajao je u suprotnosti s nadobudnim nadbiskupom vrhbosanskim, samoizabranim evanđelistom, Ivanom Šarićem, koji je u ime Boga, „vođe zlatnog“, pozivao na zločine. Izdavanjem potvrda bosanskim Srbima o prelasku na rimokatoličku vjeru, kako bi ih sačuvao od ustaških zločina, a sve bez čina pokrštavanja, gušio je zametke vjerske ideologije, pripremljene sa svrhom međuljudskog razdvajanja i podjela. Odlaskom Nike Kaića, nestao je i Varcar, onakav kakav je bio i trebao biti dok je još uspijevao odoliti ljudskoj mržnji. Ono što je još od njega ostalo, zabilježilo je posljednje Kaićevo pismo Tomi Markoviću-Lisici, kustosu etnografske zbirke Zemaljskoga muzeja u Sarajevu, s kojim je Kaić rado surađivao. U pismu stoji ovako: „Zdravo sam i sretno došao / u opustjeli Varcar, izgleda kao da je gotovo izumro; / raselilo silno, osobito muslimani, naših (gotovo svi / oko crkve) ima oko 30 kuća, u Majdanu i drugim selima / oko 8 kuća (u njima malo soba) i župi liskovačkoj / oko 20-30 kuća, to su reliquiae reliquiarum katolika / varcarskoga kotara.“ (Lovrenović:2016:76) Uz još poneke detalje o Kaićevom egzorcističkom djelovanju i od ranije poznatom slučaju s paljenjem crkve, poglavljem *Župnik, ljetopisac* Lovrenović doprinosi ponovnoj izgradnji urušene slike zavičaja, zasnovanoj na borbi za istinu i vjeru u dobro. Don Niko Kaić pridružuje se fra Divkoviću, fra Zvizdoviću, fra Anđeloviću, fra Kneževiću, fra Markušiću i fra Lastriću među povijesno

odabrane ličnosti u borbi protiv zla u historiji. Iako odani katoličkoj vjeri, poštivajući općebožanske zakone ljubavi i jednakosti, ovi ljudi podjednako pomažu svakom čovjeku i tako spašavaju posljednji nagovještaj etičnosti u svijetu.

Takav etički angažman djela, Nerzuk Ćurak, govoreći o Lovrenoviću kao *Javnom intelektualcu s blagoslovom nepripadanja*³⁵, objašnjava kao *doprinosa male kulturne razlike momentu jedinstva, a nikako političkoj konstrukciji zasnovanoj na kulturnoj razlici*. (Ćurak:2018:229) Uz franjevce, interes za Bosnu i bosansko nudili su i putopisci. Puno ih je bilo, od francuskih, des Fossés i de Clerval, potom poslanstvo cara Svetog Rimskog Carstva Ferdinanda, čije je putovanje opisao Slovenac Benedikt Kuripešić, od domaćih, Jukić i Knežević, a od hrvatskih Kukuljević, Sakcinski i Pavlinović. Najvažnija informacija koju domaći i inostrani putopisi otkrivaju jeste da Varcar od 1857. godine nema školu i da je puk gluplji, nego igdje drugo. Iza takve informacije ostaje nejasnoća zašto je Jukić, fratar, pisac i zakleti narodni čovjek, onaj koji je prvi svijetu pružio glas Bosne, za svojih šest slavnih putovanja po Bosni, prešutio takvu činjenicu. Nejasno je to tim više što je i sam Jukić bio prosvjetiteljski aktivno angažiran, neprestano sudjelujući svojim dopisima, prinosima, pismima i štampanjem knjiga u zagrebačkom preporodnom i književnom životu. Druga važna značajka spomenutih putopisa jeste pronalazak Radićevih antivelikohrvatskih ideja upućenih tadašnjoj zagrebačkoj vlasti: *Njekoji naši ljudi strašno grde onaj narod u Bosni koji nije / za Hrvate, pa ipak ti isti ljudi traže i zahtievaju: Bosna / mora biti hrvatska! Dakle ti ljudi očito hoće zemlju, / a neće naroda! Ili ako hoće i narod, očito hoće da taj / narod proti njegovoj volji strpaju pod hrvatsku vladu / i da tako stvore veliku Hrvatsku. Ja po duši kažem / da nisam za takvu veliku Hrvatsku!* (Lovrenović:2016:105) I putopisci, baš kao i franjevci, predstavljaju doprinosa kulturnom jedinstvu Bosne i Hercegovine, brinući o puku i njegovim potrebama, a ne priklanjajući se idejama nacionalnih političkih konstituenata. U osnovi i jednih i drugih jesu dobro i rad, a nikako zlo i uništenje, što su ujedno čvrsti i održivi temelji Lovrenovićevog pisanja. S pričom o franjevcima, ugrađenom u sva tri romana, opstaje etika pisanja, s većim i jačim primatom, naspram estetike čitanja.

Fizički uzrok nestanka zavičaja jesu Drugi svjetski i posljednji rat u Bosni i Hercegovini, što je ujedno i semantički ovir priče i pričanja. Posljedice ratnih dejstava moguće je pratiti na kolektivnim i na pojedinačnim ljudskim primjerima. U osnovi pripovjedačeve ratom

³⁵ Ibidem

proizvedene boli jeste prekinuto djetinjstvo. Male i velike dječake utakmice na livadicama između cesta i potoka, s usputnim sastavljanjem timova i loptom krpenjačom, zauvijek su prekinule one velike, unaprijed zakazane. Suci su im bili predstavnici nacionalnih politika, ideološki mrzitelji i malograđanski profiteri. Navijali su za progone, *Sveta Luce, ugrij sunce, da ogrijem ruke, da potiram Turke!* (Lovrenović:2016:90), za podjele, *Ne zna balija šta je zdravomarija* (Lovrenović:2016:90), za uvrede, *Šokac, prno u lonac, u loncu grah, izio ga Vlah!* (Lovrenović:2016:90) i za mržnju, *Pogani Šokci ljube kipove i jedu špugove.* (Lovrenović:2016:90). Progoni, podjele, uvrede i mržnja postali su novi kulturološki obrasci varcarske čaršije, kao primjera u malom, i 20. stoljeća, kao primjera u velikom. Izbrisana je humanistička vrijednost svemu pa čak i majkama. Nisu više prepoznavane po tragovima svoje misije ostvarivane u brizi, ljubavi i odgoju, već su pogrдно etiketirane po nacionalnim pripadnostima onih o kojima brinu i zadobile etikete *balijske, šokačke, vlaške* ili *turske* majke.

Na taj način, majka kao središnja sinagoga kulture, pokazala je da je svijet pomjeren iz okvira humanističkih principa i ideala u okvire tiraninskog upravljanja i destruktivirajućeg djelovanja. Nepoštivanjem temeljnih kulturoloških svetosti zbrisane su granice zabranjenog, a kompas nad zlom zauvijek je izgubljen. Pojedinačni primjeri patnje i bola svjedoče ciljano usmjerenoj mržnji prema određenim nacionalnim skupinama kakva je, u prvom redu, jevrejska, a što čitamo iz primjera dr. Grinfelda. Najveću opasnost u narušavanju zločinačkih planova predstavljali su intelektualci, klasični filolozi, politolozi, ekonomski i narodni poslanici, s naprednim, slobodnim i otvorenim pogledima, pa su stoga među prvima zauvijek sklanjani, odvođeni u logore i ubijani, čemu svjedoči sudbina braće Budimir. Kako Lovrenovićeva pisanja nikada nije usmjereno dokumentiranju prošlosti, iako bi se u pogledu svoje postmodernističke forme moglo tako posmatrati, ni ovdje nije izostao etički angžaman napisanog, predstavljen u ličnom primjeru borbe protiv zla u historiji. Zauvijek protjerani ujak, pristalica ustaškog režima, Blaž Banić, preživio je ratna stradanja i vratio se u Varcar novom životu, kako je naslovljeno i poglavlje u kojem ga susrećemo. Međutim, didova čvrsta narav ostala je nepokolebljiva pred roditeljskom sentimentalnošću i ujak nije ni pomislio da dođe u rodnu kuću.

Ostatak života proveo je u skrivanju od oca i svijeta, vodeći improvizirani život za koji je znala samo majka, vječna sehara porodične tragedije i bola. Sve ih je, kako kaže, nadživjela i pamćenjem održavala u nekakvom fantomskom životu, življenom na sjećanjima i uspomena

na one nestale i nestalo. Za zvanični historijski uzrok Drugom svjetskom ratu uzet je sukob velikih političkih sila oko vlasti i teritorija, međutim, posmatrajući rat u malom mjestu kakvo je Varcar, otkriva se nešto sasvim drugo. Više od želje za teritorijom i upravljanjem, zločinci i mrzitelji htjeli su sklanjanje nacionalno drugih i kulturalno drugačijih. Puno više od rata za teritoriju, Drugi svjetski rat obilježen je ratom protiv kulture i čovjeka. Najveći zločini, pokolji i istrebljenja dogodili su se na najsvetije blagdane sve tri abrahamske religije, na Malu Ćabu na Ajvatovici iznad Prusca, na brojne svece, Antu Padovanskog, Ivu Podmilačkog, kneza Lazara, apostole Petra i Pavla, Anu i Joakima, roditelje Blažene Dvice Marije, Iliju proroka i na Veliku Gospu, čime se do kraja otkriva namjera povrede čovjeka i njegovih osjećanja. Uz to, mali narodi i kulture, kakvi su Varcarani i varcarska kultura, ali i na širem planu, Bosanci i Hercegovci i bosanskohercegovačka kultura, nasamareni su od velikih evropskih i svjetskih centara. Nakon što ih je uvjerala u nužnost kulturološkog preporeda i prosvijetljenja, uspjela ih je i nasamariti obećanim akademijama, galerijama, teatrima, hramovima, svojom hiljadugodišnjom kulturom i mudrošću svoje nauke te, konačno, natjerati na zlo. Namjesto obećanog, dobili su krvavi egzercir, kasarnu, vojnu bolnicu, bordele, zarazne bolesti, frontove, smrt u masovnim grobnicama, iskustvo prisilnog rada, pokolje i uključenost u savremene tokove, nažalost, ne kulturološko-prosvjetiteljskih, već nacionalističko-militarističkih procesa. Prepoznajući nestalog oca u pojedinačnim prisjećanjima na ratna stradanja, pripovjedač povezuje emociju s istinom i tako postaje uvjerljiviji u priči protiv rata, kao najvećeg zla u historiji čovječanstva. Ako se prisjetimo dnevnčkih zapisa iz *Libera* i *Nestalih u stoljeću*, a koji su odgovarali autobiografskim elementima romana, shvatit ćemo zašto je Lovrenović rekao da mu je Gabriel Garcia Marquez brat po sudbini, ali i peru.

Obojici je rat obilježio život, očevu figuru prerano je zamijenio djed, kod Lovrenovića zauvijek, a kod Zebalda do povratka oca iz zarobljeništva, što je ostavilo bezbroj neodgovorenih pitanja, koji su ih poput sjene pratile čitavim životom. I jedan, i drugi, perom su tražili nestalu stvarnost, djetinjstvo i život.

Obnavljanje slike zavičaja nemoguće je bez ljudi. Varcarsku čaršiju činili su mali, obični ljudi, iz podnožja kulture, a karakterno ih najbolje razotkriva jezik kojim su govorili. Dokaz da su začeci podjela bili pri vrhu, a ne pri dnu društvenog uređenja, daju primjeri iz svakodnevnice življenja. Kao operaska arija, varcarskim jutrom bi istovremeno odzvanjali i *zdravo*

svan'o komšija, i *sabah hairola*, i *zdravo, mirno*, i *pomoz bog*, i *dobar dan*, svjedočeći mogućem suživotu. I sa glasom *h* u riječi i bez njega, savršeno su se razumjeli, bilo da su govorili *dženem* ili *džehenem*. One koje su označavale osnovne životne procese i predmete, bile su zajedničke: *đevdir*, *ugursuz*, *bungur*, *jazuk*, *kijamet*, *zijančer*, *ovarisati*, *nagraisati* i brojne druge. Time su se pojedinačni primjeri iz tradicionalnih društvenih zajednica suprotstavili kolektivnim modelima koji su zagovarali zasebne jezike i time naglašavali nerazumijevanje. Još jedanput, ljudska istina nadglasala je i slomila zakon vlasti. Približavajući se glasovima unutrašnjosti, bliskih i dragih lica iz zavičajnog okruženja, pripovjedač se posve odvaja od ambijenta grada i priču premješta na selo. Time se pripovijedanje u potpunosti predaje sjećanjima, snovima i uspomenama na pedesetak koraka bezbrižnosti i sreće oko i ispred didove kuće. Selo otkriva hrabrost, bistrinu i sentimentalnost seoskih dječaka pred izazovima preranog odrastanja. Otkriva i nove socijalne kategorije ratnih profitera, generala i činovnika, a sa njima i nove socijalne klase bahatih i nezasitih vlastodržnika koji tlače i izrabljuju obične ljude i gase vedre dječачke snove. Proizvode stvarnost privilegije, nepravde i poniženja i tako dodatno usporavaju i sputavaju rast malih i nejakih. Dolazi do proizvodnje nove mržnje, ovaj put između sela i grada, odnosno između želje i prepreke u procesu ličnog rasta i napredovanja običnog čovjeka. Oni koji nisu imali snage boriti se protiv manipulatora nacionalne vlasti ili koji nisu htjeli biti interesni sljedbenici nemoralne ideologije, utapali su se jednoličnost varcarske slike. Opstajala je na milošću, nježnosti, poštovanju, strpljenu i ljubavi seoskih baka. Te dobre Stipančeve, Kikilove, Jakinove, Glavičareve, Šarinicine i Dujmušine bake sačuvale su uspomenu na malo mjesto, od svijeta zaboravljeno, zaostalim patrijarhatom ugušeno, neškoloavano, ali mjesto istinski poštenih i vrijednih ljudi. Nenaikli na predaju i pokoru, iako skromni i samovjesni, Varcarani su ipak silno željeli bolje i više za sebe i svoje porodice. Nesretne sudbine varcarskih majki, iznenadne sreće uplakanih udovica, varcarske slave strankinja, čudnovati majstorluci još čudnovatijih majstora, bajkovite naracije seoskih gospara, životna uzdignuća, ali i velike osude okoline, ispričane u pojedinačno naslovljenim pričama *lokalnog sveznalca*³⁶, kako Beganović imenuje Lovrenovića, funkcioniraju kao dokazi da i Varcar može ispričati svoju hroniku dešavanja kao što je ispričao i vezirski Travnik, naprimjer. Dokaz je to da je slika varcarske čaršije tipična kulturološka

³⁶ Termin upotrebljen u tekstu Davora Beganovića „Razmišljanja, meditacija, empatija“, objavljenom u 85. broju časopisu *Motrište* za 2015. godinu

mikrosfera jedne bosanske kasabe, bez obzira na značaj koji joj nacionalne politike nastoje umanjiti.

KATARZA U POKUŠAJU OBNAVLJANJA ZAVIČAJA

Roman počinje i završava pričom o zavičaju, izvoru emocije i inspiracije, prvo doživljenog, pa onda i napisanog. Iskustvo nasilnog odvajanja učinilo je da veza ostane jaka i decenijama poslije. Ne može biti ugašena jer pitanja kako bi život izgledao da ga rat u onom obliku nije zauvijek prekinuo, ostaju vječno neodgovorena. Bol ublažavaju sjećanja, a život olakšava zahvalnost što se ipak živi, makar i nekim poluživotom. Did, kuća i težaci za pripovjedača ostaju moralni svjetionici na putu traganja za izgubljenim sobom i izgubljenim svojim. *Kad kozbaša, predvodnik kosidbe zamahne u Lovrenovićevoj literaturi, to je slika*³⁷, nastavlja Kaplan o bogatstvu Lovrenovićevog jezika. Ta i brojne druge slike jednostavne, a životno bogate seljačke svakodnevnice iz poglavlja *Kako težak radi*, vraćaju dah fizički ubijenom zavičaju: *Svi poslovi na jednu stranu, kosidba na drugu! Kosci su / najmenička elita, njima se sprema naročita hrana, mora / biti i rakije – ne da se napiju, nego da im ne ponestane / snage. Koscima se ne naređuje niti im se upliće u posao, / jedini u kojega oni gledaju jest kozbaša: onaj koji ima / najširi otkos i koji najniže zabrijava, koji ide prvi i / zadaje ritam ostalima. Kad on stane da naoštri kosu, / stanu pa oštre i oni. Cijuče brus uz kosu i niz kosu: lijeva ritmički pomiče kosu od pete do vrha i natrag, / desna munjevito provlači brus s jedne strane na drugu, / ne vidiš je od brzine, sav se skupiš od strepnje da će se, / zarezati. Ne zarežu se nikad.* (Lovrenović:2016:168) Rad je za Varcarane bio svetost, shvatali su ga ozbiljno, bili su mu predani i naprosto nisu znali za drugačiji način života, negoli radom. Kad govori o kozibaši, pripovjedač ističe dva načina rada, *od vida do vida i na dan*, oba puna poštovanja prema zemlji koja ih hrani i Bogu koji im daje život. Upravo takav je i Lovrenović u svome pisanju, detaljan, ali svrsishodan, poetiziran, ali razumljiv, prijatan za čitanje, ali više od svega, koristan za zajednicu. Uvrštavanjem zavičajnih slika u roman sve poruke napisanog bivaju prenesene na male ljude, koji će nadalje snagom svoje životne etike onemogućiti prevlast zla i zakon uništenja. U sjećanjima na kozibašin rad pripovjedač prepoznaje mir i stvaranje, trenutke oprečne onima iz ratne i poslijeratne varcarske stvarnosti. Na taj način, zadovoljava se ontološka dvojnost svijeta, data u oprečnom odnosu dobra i zla.

³⁷ <http://ivanlovrenovic.com/clanci/recenzije/almin-kaplan-ulazeci-u-varcar-ivana-lovrenovica>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:00

Pripovjedač, uprkos bolu koji izvire iz prošlosti, sjećanja i doživljenog, ostaje vjeran naučenom svijetu dobra i perom prebire po upamćenim slikama na dobro. Ono što mu pred pogledom na Varcar stoji danas, posve je drugačije. Iz njiva su iznikla groblja, arhiv i studij romaneskne priče. Sve je u znakovima i dozivima onoga što je bilo i čega više nema. Pet svećeničkih grobova, prvi s početka devetnaestoga, peti s početka dvadesetog stoljeća, svjedoče viševjekovnoj i višekulturalnoj varcarskoj prošlosti koju su tri krvoželjne nacije međusobno rastrgale. Težina bola bila je psihički nesnošljiva pa je najmlađem preživjelom Lovrenoviću u pomoć priskočio fotoaparati. Uhvatio je nekoliko prizora pa ih kasnije, naknadno, u miru i tišini, bolom razvijao u sjećanjima. Poniženom na sve moguće načine, čovjeku dvadesetoga vijeka nije ostalo niti jedne slobodne mogućnosti, sem izbora grobnog mjesta.

Osjetili su to veliki umovi poput Gorana Kovačića, Paula Valèrija, Georges-a Brassensa i Ranka Marinkovića, o čemu su u svojim velikim djelima o malim ljudima i malim stvarima znali pisati. Jedna od mogućih opcija bila je predat se, bolu i uništenju, a druga, učiniti nešto za spas makar preostalog sjećanja. Lovrenović je razarajuću energiju bola preusmjerio u stvaralačku energiju književnosti i s njom stao na prag svog Varcara. Ni s jedne ni s druge strane nije bilo ono što je želio vidjeti, skladan, marljiv i smisaon prijeratni život. Nije bilo ni onih koje je želio vidjeti, i to je najviše boljelo. Međutim, ni on, kao ni majka, ni did, nije se predao bolu. Shvatio je da je sve o čemu razmišlja samo utopija, nemoguća u novom vremenu, a stvarna samo u bilježenju, kao opciji čuvanja od zaborava. Spoznajom da dobro živi u pojedincu, a ne u kolektivu, uz pomoć pisanja, oslobodio se traume prošlosti i s preuzetom odgovornosti za vlastiti život, krenuo dalje. Poslije malih i velikih glasova u traganju za istinom, trećim romanom u nizu okrenuo se svojoj nutrini i na dvije stotine strana izbacio zaostalu bol i skrivene strahove.

IDEJNI SISTEM PRIČE

Nakon pisanja usmjerenog ka spriječavanju ideološkog zla, onemogućavanju povijesnih laži i zaustavljanju materijalizacijskih procesa unutar kulture, započetog u *Liber memorabiliumu*, a nastavljenog uprkos boli, koju je zlo u historiji proizvelo, u *Nestalim u stoljeću*, nastavak priče, predložen romanom *Ulazeći u Varcar*, usmjeren je na borbu protiv zaborava. Mogućnost borbe prepoznata je u pisanju kao vidu stvaralačkog djelovanja. Pomoć peru su sjećanja na zavičaj, snovi o prošlom, iskrenost maternjeg jezika, unutarnji nagon protiv besmisla razaranja i želja za pamćenjem. Zavičaj se tumači kao okvir unutar kojeg su sjećanje i snovi mogući, dok se moć pamćenja prepoznaje kao jedino pravo bez mogućnosti za otuđenjem. Uz glavnu ideju obnove zavičaja nisu napuštene ni ideje protiv zla u historiji. Ponovno su izrečene osudama za fizička razaranja, nasilna premještanja, neosnovana preimenovanja i ideološka razdvajanja, najjasnije prikazana poglavljem *Ulazeći u Varcar*. Suprotstavljene su joj ideje stvaranja, pomoći, nevinosti i posvećenosti, predložene poglavljima *Kuća*, *Župnik*, *ljetopisac*, *Ispredvajan život* i *Kako težak radi*. Upotpunjuju ih isječci iz života malih ljudi, kakvi su bili doktor Grinfeld, Simo Budimir i Šolaja, a koji svjedoče projektima nacionalnih čišćenja i političkim prisilama vojnika na činjenje zla. Sjećanja na kućne babe, Anku Pavlovića, Finku, Karolinu Warhol, primadonu iz mahale, majstora i medaricu, šjor Juru, Iliju Kaurina, Hamdiju i Željku i svete pijance, ispričane u istoimenim poglavljima, doprinose uvjerljivosti u stvarno postojanje pripovijednog svijeta. Istovremeno, važno je napomenuti da je želja za pamćenjem dvostruko motivirana. Jedna, kolektivno usmjerena strana, leži u suprotstavljanju etički skladnog svijeta ideološki uprljanom svijetu, a druga, unutarnje motivirana strana, potječe od autorove lične preokupacije zavičajem, što priči, koja u osnovi teksta krije društvenu dramu, daje sentimentalni okvir egzistencijalne boli.

ZAKLJUČAK

Detaljnou interpretacijom romana *Liber memorabilium*, *Nestali u stoljeću* i *Ulazeći u Varcar* uočena je njihova idejna i sadržajna povezanost. Što se književnoteorijskog okvira tiče, primijećena je neobična, postmodernistički orijentirana, hibridna kompozicija, narator je često preuzimao, opet do tada neuobičajenu, a postmodernistički orijentiranu, metatekstualnu ulogu, dok je skoro čitavu priču sva tri romana moguće označiti autobiografskom. U skladu s tim, sva tri romana je moguće odrediti postmodernističkim, ali isključivo po pogledu njihovih formi, a nikako po pogledu njihove romaneskne filozofije. Filozofija niti jednog od ova tri romana nije postmodernistička, ostvarena decentralizacijom, relativizacijom, igrom i ironijom, već je do kraja etična, usmjerena isključivo prema borbi protiv zla u historiji. Sačuvani tekstovi, koji predstavljaju osnovu za nastanak priče, nisu samo književne prirode, već je riječ i o historijskim dokumentima, arhivalijama i fotografijama, što svjedoči širokoj uključenosti priče u sve sfere aktualne stvarnosti. U Lovrenovićevu *poetiku kulture* ulaze tri vrste ideologije, partizanska (komunistička), ustaška i četnička, potom franjevački (katolički) svjetonazor, pravoslavni svjetonazor, jevrejski (judaistički) svjetonazor i islamski svjetonazor, te sa svim pojedinačno usklađene diskurzivne prakse. Sve navedeno utječe na oblikovanje priče, izgradnju likova, a pomaže i u održivosti idejnog sistema priče. Odabranim likovima i njihovim pričama Lovrenović oštro kritizira sve vrste nasilja, a najviše ratno, osuđuje dominaciju bilo koje ideologije i nastoji spriječiti manipulaciju svakog, bilo političkog, bilo religijskog, diskursa. Ostaje na strani suživota, međusobnog uvažavanja različitosti i opštekorisnog stvaranja. Stvarajući takvu književnost, Lovrenović ne dopušta reprodukciju postojećeg društvenog stanja, već nastoji pozvati na nužno potrebnu promjenu.

U *Liber memorabiliumu* smo se upoznali s neobičnom kompozicionom formom fragmentarnog sklapanja priče. Na samo 150 strana vrlo uspješno sintetizirana su dva vremenski odvojena, ali historijski vrlo slična, perioda, četrdesetih i devedesetih godina dvadesetoga vijeka. Među likovima izdvajaju se did Matija, stric Anđeo Jablanović, fra Divković, fra Zvizdović i Josip Jablanović. Did Matija se suprotstavio ustaški unaprijed isplaniranoj nacionalnoj podjeli i svim njenim fašistoidnim oblicima vlasti, dokazavši to pristankom na vječno odvajanje od sina.

Stric Anđeo Jablanović je odbio djelovati po naredbi nacionalne (ustaške) politike i plasirati ideološki konstruisanu istinu, suprotstavljenu etički čistoj istini. Fra Divković je otvoreno ukazao na licemjerstvo među dijelom franjevačkog reda i okrenuo se procesu opismenjavanja katoličkog puka. Fra Zvizdović je priznao vlast ideološki drugog, Osmanlija, radi slobode katoličkog naroda i opstanka katoličke vjere. Mali Josip je odbio biti dijelom viktimizacijske priče komunističke vlasti i progovorio o vrlo važnim, a skrivenim, komunističkim zločinima. Pristajući na život s etiketom ustaškog sina i s bolom radi nestalog oca, Josip se okrenuo životu i stvaranju, namjesto smrti i razaranju. Stoga se za *Liber memorabilium* može reći da je subverzivno orijentiran prema svemu nečovječnom, a da je izvorno uvijek na strani čovjeka i čovječnosti.

Nestali u stoljeću zadržali su i produbili isti karakter otpora svim oblicima fašisoidnog djelovanja. Izostalo je favoriziranje bilo koje od tri vojno i politički suprotstavljene nacije. Jedino što je preostalo važno jeste čovjek i njegovi osjećaji. U kulturološki drugačijem otkriveni su mehanizmi proizvodnje straha, a onda razbijeni ukazivanjem na apsurd i beskorisnost tako konstruisanih i plasiranih razmišljanja i djelovanja. Neprestano isticanje vojno-političke moći puklo je pred silinom ljudske snage i veličinom preživljenog iskustva. Franjevačka priča priznala je kontinuitet borbe za samostalnost, slobodu, pravdu, cjelovitost, iskrenost i ispravnost života, kao vrhunaca humanističkih ideala, sve od srednjeg vijeka pa do savremenog doba. Time je lahko ostvaren kontrast između trenutne nacionalne politike koja ruši i vječne franjevačke kulture koja gradi.

Ulazeći u Varcar došao je kao kulminacija društvene drame i egzistencijalne boli. Spas je viđen u pisanju, kao moćnom oružju za očuvanje humanističkih poruka koje se gube u šumu etički zaprljane historije. Tekst ovog romana, predöčen u stihovima, sve vrijeme je na graničnom području među eskapistički orijentiranom, čisto umjetničkim identitetom i potrebom za etičkim angažmanom literature. Od potpune pretvorbe u čisto estetski proizvod spašavaju ga mjesta emotivnih lomova običnih ljudi, savijenih pod bolom koji sad već prati čitave generacije. S njima borba za istinu i pravo na život opstaje, a pero ostaje uspravno pred pozivom na etičnost.

Govoreći o Lovrenoviću, Miljenko Jergović kaže ovako: *Pritom, Lovrenović nije ekscentrično čeljade, nije revolucionar, pa čak ni nonkomformist, nije avanturist, avangardist, čudak. Po mnogo čemu, ili po svemu, on je građanski konzervativac i tradicionalist, čuvar svijeta, a ne onaj koji bi ga mijenjao. Očajnički se trudio sačuvati svijet, pa je na kraju ostao sam.* (Jergović:2019:106)³⁸ Zaključujemo da Lovrenović ovako usmjerenim pisanjem nije htio pospješivati društvenu dramu XX vijeka, već samo dati putokaz ka njezinom što skorijem razrješenju. Pri tom, on na sebe nije preuzimao ulogu vođe u promjenama, već je samo ostao dosljedan spisateljskoj odgovornosti u brizi za etičnost čovječanstva. Zato Lovrenović nije pristajao niti uz jednu jasno određenu vlast, s ovakvom ili onakvom ideologijom, već je primjerima iz lične okoline ukazivao na dobro, istinu i rad, kao temeljne humanističke odrednice svijeta. Prema tome, nije mogao ni biti ekscentrično čeljade, ni revolucionar, ni nonkomformist, ni avanturist, ni avangardist ili čudak, o čemu sve Jergović ne govori, već je izabrao samo jedno, a to je da bude čovjek.

³⁸ Vidi: *Ivan Lovrenović: Djelo (Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*

IZVORI

1. Lovrenović, Ivan, (2003), *Liber memorabilium*, Zagreb, Durieux
2. Lovrenović, Ivan, (2015), *Nestali u stoljeću*, Sarajevo, Synopsis
3. Lovrenović, Ivan, (2016), *Ulazeći u Varcar*, Sarajevo, Synopsis

OSNOVNA LITERATURA

1. Beganović, Davor, (2013), „Enciklopedist Bosne koji to ne želi biti“, dostupno na web domeni: <https://www.jergovic.com/ppk/?o-autoru=10>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:15h
2. Beganović, Davor, (2015), „Razmišljanje, meditacija, empatija“: časopis Motrište, Mostar;
3. Beganović, Davor, (2018), „Ulazak u prošlost. Uloga sjećanja i dokumenata u konstrukciji biografije Varcar Vakufa“: *Ivan Lovrenović:djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj;
4. Burić, Ahmed, (2015), „Djetinjstvo Ivana Lovrenovića“: časopis Motrište, Mostar;
5. Ćurak, Nezruk, (2018), „Javni intelektualac i blagoslov nepripadanja“: *Ivan Lovrenović:djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj;
6. Hutcheon, Linda, *Poetika postmodernizma*, Svetovi, Novi sad, 1996.
7. Jergović, Miljenko, (2018), „Princip autsajdera“: *Ivan Lovrenović:djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj;
8. Kaplan, Almin, (2017), „Ulazeći u Varcar, Ivana Lovrenovića“, dostupno na web domeni: <http://ivanlovrenovic.com/clanci/recenzije/almin-kaplan-ulazeci-u-varcar-ivana-lovrenovica>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:00h.
9. Kazaz, Enver, (2018), „Ivan Lovrenović – pisac estetskih uzleta i hroničar društvenog poraza (uvodno izlaganje)“: *Ivan Lovrenović:djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj;

10. Majić, Ivan, (2006), „Odnos povijesti i pripovijesti u djelima Liber memorabilium i Putovanje Ivana Franje Jukića, Ivana Lovrenovića“, dostupno na web domeni: <https://www.bib.irb.hr/387407>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:12h
11. Mlakić, Josip, (2015), „Nestala stoljeća i nestali u stoljeću“: časopis Motrište, Mostar;
12. Nedjeljna lektira, tv-emisija, dostupno na web domeni: <https://youtube.com/watch?v=JvOQBM2mLiQ>, pristupljeno:20.02.2021. u 15:34h
13. Nezirović, Elvedin, (2014), „Nestali u stoljeću Ivana Lovrenovića“, dostupno na web domeni:<http://ivanlovrenovic.com/clanci/recenzije/elvedin-nezirovic-nestali-u-stoljecu-ivana-lovrenovica>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:18h
14. Nikšić, Roberta, (2015), „Nepotkupljivi svjedok istine“: časopis Motrište, Mostar;
15. Jergović, Miljenko (2010), *Nemoj se vraćati u Bosnu – intervju s Ivanom Lovrenovićem*, dostupan na web domeni: <http://ivanlovrenovic.com/clanci/intervjui/-nemoj-se-vracati-u-bosnu->, pristupljeno 12.4.2021. u 13:30h
16. Kos Lajtman, Andrijana, *Autobiografski diskurs djetinjstva*, Naklada ljevak, Zagreb, 2011.
17. Lešić, Zdenko, (2006), *Suvremena tumačenja književnosti i književnokritičko naslijeđe XX stoljeća*, Sarajevo, Sarajevo publishing
18. Lujanović, Nebojša, (2018), „Nestali u stoljeću:identitetski fakti kao subverzivni akti“: *Ivan Lovrenović:djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj;
19. Pavelić, Boris, (2015), „Rekvijem ocu u stoljeću pakla“:časopis Motrište, Mostar;
20. Šarčević, Ivan, (2018), „Naše zlo i tuđe žrtve, Lovrenovićeva katabaza u etičkom suočavanju s prošlošću“: *Ivan Lovrenović:djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj;
21. Tadić-Adžamić, Ljiljana, (2015), „Dijalektika poližanrovskog dijaloga i institucionaliziranost malih priča u literaturi Ivana Lovrenovića“: časopis Motrište, Mostar;

DODATNA LITERATURA

1. Blažević, Magdalena, (2018), „Sam na srcu zemlje“: *Ivan Lovrenović:djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj;
2. Brajović, Tihomir, (2018), „Lična arheologija i godine koje su pojeli ratovi“: *Ivan Lovrenović:djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj;
3. Brka, Amir, (2018), „Lovrenovićev magnum opus“: *Ivan Lovrenović:djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj;
4. Delibašić, Esad, (2018), „Kritika esencijaliziranja bosanskohercegovačkih identiteta u djelu Ivana Lovrenovića“: *Ivan Lovrenović:djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj;
5. Epštejn, Mihail, (1998), *Postmodernizam*, Beograd, Slovo;
6. Lasić, Stanko, (2018), „Spoj priče, lirike, eseja“: *Ivan Lovrenović:djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj;
7. Muminagić, Kenan, (2019), „Liber memorabilium kao hronika otpora dogmi“, dostupno na web domeni: <http://ivanlovrenovic.com/clanci/recenzije/kenan-muminagic-liber-memorabilium-ka0-hronika-otpora-dogmi>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:08h
8. Pobrić, Edin, (2018), „Poetički konteksti i žanrovske karakteristike knjige Nestali u stoljeću“: *Ivan Lovrenović:djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj;
9. Skopljak, Alma, (2018), „Biografija zločina“: *Ivan Lovrenović:djelo (Zbornik radova sa znanstvenoga skupa održanog u Tešnju 7. i 8. 12. 2018. godine)*, Tešanj, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj;
10. Žetica, Adnan, (2014), „Prikaz knjige Nestali u stoljeću Ivana Lovrenovića“, dostupno na web domeni: <https://www.tacno.net/kultura/nestali-u-stoljecu/>, pristupljeno: 20.02.2021. u 15:19